

บทที่ 5

การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมของผู้เสพ "หนังสือวัดเกาะ"

การปรับเปลี่ยนทั้งส่วนของรูปแบบและเนื้อหาของ "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงเวลาต่างๆ ตั้งแต่การนำเนื้อหาที่เป็นเรื่องเพื่อการสวดอ่านอย่างกลอนสวดมาพิมพ์ ตลอดจนการนำรูปแบบของกลอนลำตัดมาพิมพ์เรื่องข่าวต่างๆ ในช่วงปี พ.ศ. 2465-2475 นั้นเกิดจากสาเหตุใด มีเหตุปัจจัยอะไรที่ก่อให้เกิดความนิยมใน "หนังสือวัดเกาะ" ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องจักรววงศ์กับกลอนลำตัด ความสัมพันธ์ระหว่างร้อยแก้วที่รับอิทธิพลตะวันตกอย่างเรื่องแปลและนวนิยายกับร้อยกรองในแนว "หนังสือวัดเกาะ" รวมไปถึงกลุ่มผู้อ่านผู้เสพในแต่ละประเภทเป็นกลุ่มเดียวกันหรือคนละกลุ่ม ใครอ่านหรือเสพอะไรด้วยวิธีการอย่างไร ซึ่งรูปแบบและเนื้อหาที่เปลี่ยนไปของ "หนังสือวัดเกาะ" นี้ สะท้อนหรือแสดงถึงความคิดเบื้องหลังในกลุ่มผู้อ่านในแต่ละช่วงเวลาอย่างไร

พื้นฐานเดิมของทัศนคติและค่านิยมเบื้องหลังกลุ่มผู้อ่านเรื่องจักรววงศ์

การที่เรื่องจักรววงศ์ ใน "หนังสือวัดเกาะ" จำนวนมากเป็นการนำเรื่องกลอนสวดมาพิมพ์ คติเบื้องหลังการพิมพ์จึงยังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพียงแต่เทคโนโลยีการพิมพ์เป็นส่วนช่วยเสริมในเรื่องของการคัดลอกหรือผลิตซ้ำต้นฉบับงานให้มีความผิดพลาดน้อย ผลิตได้เป็นจำนวนมากในเวลาที่รวดเร็ว แนวคิดเบื้องหลังกลอนสวดเป็นส่วนสำคัญที่จะสามารถทำให้เข้าใจได้ว่า "หนังสือวัดเกาะ" นั้นมีความคิดคติเบื้องหลัง "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงจักรววงศ์ เหมือนหรือปรับเปลี่ยนไปในช่วงหลังเมื่อมีการนำกลอนลำตัดมาพิมพ์อย่างไร

กลอนสวดเป็นวรรณกรรมที่แต่งด้วยกาพย์ชนิดต่างๆ ที่นำมาสวดอ่านเป็นทำนองสวด เนื้อหาส่วนใหญ่แฝงคติเกี่ยวกับพุทธศาสนาเป็นการสั่งสอนศีลธรรมทั้งโดยตรงจากในเนื้อเรื่องและโดยอ้อม¹ ซึ่งผู้ฟังต้องนำไปขบคิด สันนิษฐานว่าจะได้แบบอย่างมาจากการเทศน์มหาชาติ ข้อต่างก็

¹ ตรีศิลป์ บุญขจร, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า (ณ). ตรีศิลป์ ให้คำจำกัดความสั้นๆ ของกลอนสวดว่าเป็นวรรณกรรมคำกาพย์

คือ ฆราวาสเป็นผู้เทศน์มิใช่พระสงฆ์และมีได้เป็นเรื่องมหาชาติ แต่เป็นชาดกเรื่องอื่นๆ หรือนิทานพื้นบ้านนำมาผูกเรื่องเป็นลักษณะชาดก²

กล่าวได้ว่าลักษณะการพิมพ์ "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงแรกอาจมีแนวคิดเบื้องหลังการผลิตต้นฉบับหนังสือด้วยการพิมพ์ที่อยู่ในกรอบความคิดเดียวกันกับความเชื่อในเรื่องการต่ออายุพระพุทธศาสนา ด้วยการสร้างหนังสือธรรมะเป็นนิทานแทรกคติธรรมส่งเสริมให้คนมุ่งกระทำความดี แต่ในระยะต่อมาการพิมพ์ "หนังสือวัดเกาะ" ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อการจำหน่ายเป็นเป้าหมายหลัก จนกล่าวได้ว่าความมุ่งหมายที่จะต่ออายุพระพุทธศาสนาด้วยการผลิตซ้ำต้นฉบับงานเขียนอาจจะมีบ้างอย่างการถวายหนังสือให้วัด แต่ไม่ใช่ความมุ่งหมายหลักในการพิมพ์อีกต่อไป

อีกสิ่งหนึ่งที่เปลี่ยนไป คือ เรื่องที่นำมาพิมพ์จำหน่ายนั้น มุ่งเน้นความบันเทิงทั้งจากการอ่านและการฟัง มากกว่าการฟังสวดในงานบุญตามคติการเทศน์มหาชาติแต่เดิม³ เป็นการแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงในจารีตวรรณกรรมของชนชั้นนำยุคต้นรัตนโกสินทร์ ที่เดิมมีคติมุ่งโลกหน้า หวังการเกิดในสวรรค์ หรือพระนิพพาน มาอยู่ที่การเน้นความสนุกสนานบันเทิงซึ่งเป็นการมุ่งหาความสุขความสบายในชาตินี้⁴ อย่างไรก็ตามการอ่านในที่นี้ไม่ได้เป็นการอ่านที่เป็นลักษณะการอ่านในใจ หากแต่ยังคงอยู่ในขอบของการอ่านออกเสียงเป็นทำนองเสนาะเพื่อฟังเรื่องราว คล้ายกับการขับหรือร้องนั่นเอง ทั้งนี้อาจเป็นผลเกี่ยวเนื่องมาจากระบบการศึกษาในขณะนั้น ที่เป็นการเรียนตามวัดเป็นส่วนใหญ่ การสอนเป็นลักษณะการต่อหนังสือโดยการที่ครูเขียนแม่แบบลงบนกระดานแล้วให้ศิษย์เขียนตามจนจำได้ แล้วจึงลบแล้วเขียนต่อให้เป็นแม่แบบอันใหม่ในระดับที่สูงขึ้นจนคล่องแล้วจึงให้อ่านกลอนประเภทต่างๆ เพื่อฝึกให้มี

² พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, "วรรณกรรมกลอนสวด," นิตยสารศิลปากร 40: 1 (มกราคม 2540): 119.

³ ตรีนีลป์ บุญจรร, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 460.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 105.

ความเชี่ยวชาญ โดยเรื่องที่ครูให้สำหรับฝึกอ่านก็คือ เรื่องจักรวาลๆ นี้เอง⁵ ดังนั้นการพิมพ์เรื่อง จักรวาลๆ เพื่ออ่านจึงสอดคล้องกับลักษณะการศึกษาตามวัดหรือตามบ้านในแบบเดิม แบบเรียน อย่าง จินตามณี มูลบทบรรพกิจ วาหนิติกร อักษรประโยค สังโยคภิกขาน พิศาลการ์นต์ ไวพจน์ ประพันธ์ อนันตวิภาค นิตินาสารสาธก ปกิณณำพจนานัตถ์ เขมรากลขรมาลา ซึ่งมีลักษณะเป็นกลบทต่างๆ สำหรับในการแต่งคำประพันธ์ร้อยกรอง⁶

กลอนสวด (ซึ่งคือประเภทหนึ่งของเนื้อหาที่ "หนังสือวัดเกาะ" นำมาพิมพ์) มีลักษณะโครงเรื่องส่วนใหญ่คล้ายคลึงเป็นแนวทางเดียวกัน คือ ตัวเอกของเรื่องมีกำเนิดในชาติตระกูลที่สูงส่ง โดยอาจจะเป็นลูกของท้าวพระยามหากษัตริย์ หรือเป็นเชื้อสายของเทวดาอย่างพระอินทร์หรือนางอัปสรฯ เช่น ในเรื่อง กายแก้ว และเรื่อง กายเพชร ทั้งสองเรื่องมีฤๅษีมาบำเพ็ญฌานร้อนถึงพระอินทร์ต้องส่งนางฟ้ามาทำลายพิธีจนกำเนิดบุตร ในเรื่อง กายแก้ว เมื่อคลอดบุตรแล้วได้พาขึ้นไปเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรชุบตัวให้เป็นแก้วจึงชื่อว่ากายแก้ว แล้วมอบอาภรณ์วิเศษให้ ส่วนเรื่อง กายเพชร นั้นไม่มีการชุบตัว แต่พระอินทร์มอบกำไลและสำเภายนตรีให้⁷ อีกตัวอย่างหนึ่งที่ตัวเอกเป็นลูกกษัตริย์ก็คือ เรื่อง ทิวสังวาล ซึ่งพระพิรุณ เป็นโอรสของท้าวไตรบดีและนางจันทร์ธา ตัวทิวสังวาลเองเป็นธิดาของท้าวประไพสุริยาและนางประไพสุมาลี⁸ เป็นต้น

จากนั้นจะมีเหตุให้ต้องระหกระเหินเดินทางจากเมืองด้วยสาเหตุต่างๆ เช่น มารดาถูกไล่ความหรือโอรสทำนายว่าจะเป็นกาลกนิ ประสูติออกมามีลักษณะผิดปกติ หรือต้องเดินทางเพื่อไปศึกษาศิลปวิชาต่างๆ เช่น ในเรื่อง สมุทรโคดม พระสมุทรโคดม กับ พระโพธิทัต ซึ่งเป็นอนุชา

⁵ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, "การศึกษาไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๔," ๒๐๐ปี การศึกษาไทย (กรุงเทพฯ: CURSUA, 2526), หน้า 11. ขอนำสังเกตในที่นี้จะเห็นว่า เรื่องจักรวาลๆ ในช่วงหนึ่งนั้น มีสถานะเสมือนเป็นตำราหรือแบบฝึกอ่าน สำหรับการศึกษาในชนบจารัตเดิมก่อนการเกิดขึ้นของการศึกษาในระบบโรงเรียนในสมัยหลัง

⁶ ดู จินตามณี ฉบับหมอบรัดเล (กรุงเทพฯ: CURSUA, 2546), หน้า 104-122. เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากจินตามณีเป็นผลงานของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ดู เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทย สำหรับนักศึกษา (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 407.

⁷ เตือนใจ สันทะเกิด, วรรณคดีชาวบ้านวัดเกาะ, หน้า 195.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

ทั้งสองกราบลาพระชนกชนนีไปเรียนวิชาที่เมืองลังกาสิงหล⁹ หรือเรื่องที่เป็นที่รู้จักกันดีแล้วอย่าง พระอภัยมณี หรือ จันทโครบ ตัวเอกในเรื่องทั้งสองก็ต้องจากบ้านจากเมืองมาเดินทางไปเรียนวิชา กับผู้รู้อย่างพระฤๅษี ดาบส เป็นต้น เรื่อง สังข์ทอง ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของการถูกใส่ความและการคลอเคลียออกมาผิดปกติ ไห่รับสินบนทำนายว่าเป็นกาลกนิจน์ต้องระหกระเหินออกจากเมืองไป

ต่อมาจะพบผู้ช่วยเหลือโดยอาจเป็นเทวดาหรือสัตว์พิเศษต่างๆ เช่น ลิง หรือพญานาค แต่โดยมากแล้วตามท้องเรื่องผู้ช่วยเหลือส่วนใหญ่จะเป็นพระฤๅษี ตัวเอกของเรื่องก็จะเติบโตในสำนักของพระฤๅษี ศึกษาศิลปวิชาต่างๆ จนสำเร็จ แล้วจะได้ของวิเศษโดยอาจจะเป็นมนตร์คาถาพิเศษ เฉพาะ หรืออาวุธพิเศษต่างๆ เช่น พระขรรค์ คันศร หรือตามแต่จินตนาการของผู้แต่ง เช่น ในเรื่อง แก้วหน้าม้า นางแก้วตัวเอกของเรื่องต้องนำเขาพระสุเมรุกลับมาให้ได้จึงจะได้อภิเษกกับพระปิ่นทอง นางเดินทางไปจนพบพระฤๅษี พระฤๅษีจึงช่วยถอดรูปม้าออกให้นาง และมอบของวิเศษให้¹⁰ หรือที่พบบ่อยอีกแนวทางผู้ช่วยเหลือจะเป็นตายาย เช่น เรื่อง สังข์ทอง ที่รู้จักกันดีหรือเรื่อง ฌนุขรรค์ ซึ่งผู้แต่งชื่อ มณฑา เนื้อเรื่องมีว่า มเหสีท้าวพรหมทัตประสูติโอรสออกมาเป็นงูเขียว พระอินทร์แปลงเป็นเหยี่ยวมาฉีกไป ยายกับตาได้เก็บไปเลี้ยงไว้ ฌนุขรรค์ซึ่งซ่อนอยู่ในร่างงูเขียว เนมิตสะพานเงินสะพานทองได้จึงได้อภิเษกกับนางประไพสุริยาริธาเจ้าเมือง¹¹ โครงเรื่องนี้นับว่ามีความคล้ายคลึงกับเรื่อง นางอุทัยกลอนสวด อย่างยิ่ง โดยเรื่องนางอุทัยมีว่า นางสมุทรมาลา ริธา ท้าวนาคราเจ้าเมืองบาดาล วันหนึ่งได้ลาพระบิดามาเที่ยวเมืองมนุษย์ เกิดลักลอบได้เสียกับรุกขเทวดา นางกลัวว่าบิดานางจะรู้ จึงสารอกริธาเป็นไซ้ทิ้งเอาไว้ นางคางคกผ่านมาเห็นไม่รู้จึงกินไซ้เข้าไปทนพิษของนาคไม้ไหวตายลง ไซ้จึงเติบโตในคราบคางคก วันหนึ่งตายายกำลังสุมปลาขายพบคางคกพูดได้จึงเก็บมาเลี้ยง เมื่อสองตายายไม่อยู่จึงออกจากคราบคางคกเป็นธิดารูปงามมาเตรียมสำหรับอาหารไว้คอยทำ ทำเช่นนี้จนเจริญวัยขึ้น เมื่อละแวกหมู่บ้านมีงานบุญที่วัดนางร้องขอจะไปด้วย ตายายจึงยื่นเงื่อนไขให้นางออกจากคราบคางคกแล้วทำลายเสียวันนั้นเป็นวันอาทิตย์นางจึงได้ชื่อว่าอุทัย ที่วัดนางได้พบกับ กายสุทธกุมาร โอรสท้าวกรบกับนางกาวัน กายสุทธกุมารหลงรักนางตามไปจนถึงเรือนให้ทหารล้อมไว้ นางจึงยื่นเงื่อนไขให้สองตายายเจรจายอมแต่งงานด้วย หาก

⁹ ดรีศิลป์ บุญขจร, *วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์*, หน้า 278.

¹⁰ นายบุษย์, *แก้วหน้าม้า เล่ม ๑*, หน้า 40.

¹¹ เตือนใจ สันตะเกิด, *วรรณคดีชาวบ้านวัดเกาะ*, หน้า 205.

สามารถเนรมิตสะพานทองมีห้อง 150 ห้องจากวังมาถึงเรือนแล้วนางจึงยอม ฝ่ายท้าวการบพิงแล้วก็โกรธแต่นางกาวิ้นห้ามไว้แล้วยืนเงื่อนไขว่าอีกฝ่ายต้องเนรมิตปราสาททองไว้รับสะพานทอง นางอุทัยเนรมิตได้พระอินทร์จึงต้องเข้ามาช่วยทำสะพานให้ จนได้แต่งงานกัน¹²

จากนั้นตัวเอกก็จะออกเดินทางผจญภัยอีกครั้ง เช่น เดินทางกลับเมือง เดินทางตามหาพระบิดา และในระหว่างทางจะพบอุปสรรคต่างๆ เช่น ต้องต่อสู้กับยักษ์ โจร สัตว์วิเศษ และสามารถเอาชนะได้จากอาวุธวิเศษหรือมนตร์ที่ได้จากผู้ช่วยเหลือ จนได้รางวัลเป็นพระธิดาของเมืองที่ตัวเองไปช่วย และได้ครองเมืองของบิดาหรือพ่อตาในที่สุด เช่นเรื่อง *ศรนรินทร์* ของนายบุษย์ ตอนที่กล่าวถึง ศิลปินรา ลูกชายของนางศรนรินทร์ เมื่อพลัดพรากจากกันกับมารดาจึงออกตามหาพบนางสร้อยมณีที่กำลังจะไปอภิเษกกับพระจักรพรรดิ จึงได้นางเป็นภรรยา ระหว่างนั้นมีเงาสองพี่น้องมาพบ เงาพี่ชโยมนางสร้อยมณีไปแล้วให้น้องแปลงเป็นนางแทน พระจักรพรรดิโกรธจึงรบกับศิลปินราแต่ถูกจับ ท้าวอุทตมาช่วยแต่แพ้จึงทำสัญญาเป็นไมตรีกัน ต่อมามียักษ์มาลักตัวศิลปินราไป ท้าวอุทตยกพลออกมาได้เพราะพระฤๅษีช่วยไว้จึงมีการอภิเษกศิลปินรากับนางสร้อยมณีให้ครองเมือง¹³

หากจะมีเนื้อเรื่องยืดยาวต่อไป โครงเรื่องก็จะซ้ำจากที่กล่าวมาในข้างต้นแต่จะแตกต่างในรายละเอียดบางส่วน และเปลี่ยนตัวละครเป็นชั้นลูกหรือชั้นหลานของตัวเองในตอนต้นเรื่อง อย่างบทบาทของศิลปินราในเรื่อง *ศรนรินทร์* ที่แสดงไว้ข้างต้น หรือ บทบาทของพระปิ่นแก้ว ลูกของนางแก้วหน้าม้ากับพระปิ่นทอง ในเรื่อง *แก้วหน้าม้า* เป็นต้น

ลักษณะโครงเรื่องเช่นนี้ เป็นเช่นเดียวกันทั้งเรื่องจักรๆวงศ์ๆ ที่พิมพ์ใน "หนังสือวัดเกาะ" กับกลอนสวด ส่วนสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือลักษณะของตัวละครในท้องเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ ของทั้งกลอนสวดและ "หนังสือวัดเกาะ" นั้น มีลักษณะที่น่าสนใจที่อาจสื่อได้ถึงความคิดทัศนคติเบื้องหลังบางประการของคนที่เสพอ่านเรื่องในแนวทางนี้ ดังนี้

ตัวเอกฝ่ายชาย มีรูปสมบัติ มีบุญญาธิการหรือหน่อโพธิสัตว์ มีความเก่งกล้าสามารถในการรบ (คุณสมบัติที่ผู้นำหรือกษัตริย์ควรมี) หรือมีของวิเศษ เป็นผู้มีคุณธรรม และมีภรรยาหลาย

¹² นางอุทัยกลอนสวด, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547).

¹³ เตือนใจ สินทะเกิด, *วรรณคดีชาวบ้านวัดเกาะ*, หน้า 218.

คน เช่น เรื่อง ลิ่นทอง ตัวเอกของเรื่องเป็นโอรสท้าวบั้งศวะดีและนางแก้วเกษมาลาแห่ง เมืองโลฬัส ซึ่งเมื่อแปลงกายไปอยู่ที่ใดก็มักจะได้ชayaในที่นั้นเสมอ¹⁴

ตัวเอกฝ่ายหญิงตามแบบฉบับนั้น มีรูปสมบัติมีชาติกำเนิดดี (สูงส่ง) เป็นกุลสตรีเป็นศรีภรรยา มีบุญญาธิการและเป็นผู้ถูกกระทำ อย่างเช่นเรื่อง บัวแก้วบัวทอง ของนายเจริญ นางบัวแก้วตัวเอกของเรื่องเป็นลักษณะหญิงตามแบบฉบับโดยแท้¹⁵ แต่ก็มีตัวเอกฝ่ายหญิงนอกแบบฉบับซึ่งรูปสมบัติไม่งามชาติกำเนิดต่ำต้อยไม่อยู่ในกรอบของกุลสตรีหรือศรีภรรยา เป็นฝ่ายกระทำหรือตอบโต้เมื่อถูกกระทำ ที่เด่นมากที่สุด คือ นางแก้ว ในเรื่อง แก้วหน้าม้า ส่วนเรื่องอื่นๆ จะมีบางลักษณะที่ไม่ตรงนักเช่น นางอุทัย ในเรื่อง นางอุทัยกลอนสวด ตอนท้ายเรื่องจะดำเนินการแก้แค้นผู้ที่คิดร้ายตน หรือ นางศรนรินทร์ ในเรื่อง ศรนรินทร์ เป็นลูกนางชนิที่ถูกรังขององค์พระนารายณ์ พระนารายณ์จึงเอาศรปักดินแล้วบังเกิดเป็น นางศรนรินทร์ขึ้นนางรูปงามและมีความเก่งกล้าไม่แพ้ชาย ตัวเอกฝ่ายหญิงนอกแบบฉบับนี้คุณลักษณะที่สำคัญที่สุด คือ การรบ เนื่องจากเป็นการช่วยพระสวามีในการแก้ไขอุปสรรคและเป็นที่ยอมรับของฝ่ายชายในที่สุด

ผู้ร้ายโดยมากเป็นตัวละครด้านเดียว เลวร้ายเป็นแบบฉบับเพื่อแสดงกฎแห่งกรรมให้เห็นสนองทันตาในชาติเดียว ซึ่งโดยมากจะเป็นยักษ์หรือมนุษย์อื่นๆ เช่น เปรต ผีป่า หรือ เงาะ หรือ เป็นกษัตริย์ต่างเมือง โดยมีบทบาทเพียงเป็นอุปสรรคที่ตัวเอกต้องเอาชนะให้ได้ในแต่ละตอน เช่น ศีกท้าวภาวินกษัตริย์ชวา ในเรื่อง แก้วหน้าม้า หรือท้าวเมฆินทร์ ท้าวเมฆา ท้าวพรหมา และท้าวพรหมินทร์ ในเรื่อง กายเพชร เป็นต้น

ด้วยลักษณะโครงเรื่องและรูปแบบตัวละครเช่นนี้ทำให้สามารถสื่อถึงแก่นเรื่องของเรื่อง จักรวางศ์ฯ ได้ว่าเป็นเรื่องของ "หลักคิดเรื่องบูรพกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด"¹⁶ ใน ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นวรรณกรรมสำคัญทางพุทธศาสนา และมีส่วนสำคัญในฐานะการมองโลกและสิ่งรอบตัวโดยอิงอยู่กับคติในเรื่องนี้ ได้แบ่งโลกออกเป็นชั้นต่างๆ ตามกรรมที่สัตว์แต่ละชีวิตสร้างกระทำไว้เรียกเป็นภูมิต่างๆ¹⁷ ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งในคติทางพุทธศาสนา และแนวคิดในเรื่องภพภูมิในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิที่แบ่งระดับของสรรพสิ่งเป็นชั้นเป็นชั้นตามระดับของการประกอบกุศล

¹⁴ เตือนใจ สินทะเกิด, วรรณคดีชาวบ้านวัดเกาะ, หน้า 217.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

¹⁶ ดรีศิลป์ บุญขจร, วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, หน้า 137.

¹⁷ ไตรภูมิพระร่วง ของ พระญาณไทย (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2504).

กรรมหรืออกุศลกรรมในแต่ละคนนี้ ได้ปรากฏเป็นแนวคิดเบื้องหลัง ในเรื่องจักรวาลวิทยา สถานที่สำคัญในเรื่อง อย่างเขาพระสุเมรุและสัณฐาน¹⁸ นครไตรตรึงษ์อันเป็นเมืองของพระอินทร์¹⁹ หรือฉกามาพจรภูมิอันเป็นภูมิของเทวดาพระอินทร์และสวรรค์ชั้นดุสิตอันเป็นภูมิของพระโพธิสัตว์ก็อยู่ในส่วนนี้²⁰ หากแต่ในการแต่งเรื่องราวของเรื่องจักรวาลวิทยา ทำให้ดูประหนึ่งว่าเป็นภูมิเดียวกันติดต่อกันได้ทั้งหมด

ลักษณะของโครงเรื่องและตัวละครของทั้งกลอนสวดและเรื่องจักรวาลวิทยา ใน "หนังสือวัดเกาะ" นั้นสามารถแสดงทัศนคติของทั้งผู้แต่งและผู้เสพอ่านถึงภาพอุดมคติในสังคมต่อสิ่งต่างๆ ในเรื่องได้อย่างน่าสนใจ

จากโครงเรื่อง ที่ดำเนินไปในรูปแบบเดียวกันเกือบทั้งหมด ทำให้เห็นว่า คนส่วนใหญ่ยอมรับสถานะที่เหนือกว่าของชนชั้นนำที่ เป็นผู้ปกครอง ในแง่ของบุญบารมีที่สั่งสมมามากกว่า จึงทำให้มีสถานะที่เหนือกว่าตนเองในชาตินี้ เป็นการยอมรับในสถานะทางสังคมที่สูงกว่าดีกว่าเพราะมีบุญมากกว่า ซึ่งเป็นการยอมรับผ่านการกล่อมเกลாத่างสังคมผ่านสิ่งต่างๆ ทั้งเรื่องศาสนา พิธีกรรมที่ทำให้ดูศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการแสดงและการละเล่นต่างๆ แต่แฝงไปด้วยการยอมรับความแตกต่างทางชนชั้นอยู่กลายๆ ด้วยการที่แต่งให้เจ้าหรือชนชั้นนำในเรื่องมีความซื่อสัตย์ กลัวตาย และแสดงออกต่อสิ่งที่กลัวนั้นอย่างน่าขบขัน เป็นการล้อเลียนเสียดสีกษัตริย์หรือเจ้าด้วยการทำให้ดูเป็นตัวตลก แต่ก็ยังคงอุดมคติของความเป็นผู้มีบุญบารมีสูงของพระมหากษัตริย์ในโลกทางพุทธศาสนาไว้ เป็นพระมหากษัตริย์ในความเข้าใจแบบชาวบ้าน ซึ่งมีทั้งความเป็นอุดมคติและความเป็นมนุษย์ในเวลาเดียวกัน ตัวอย่างที่เด่นในเรื่องนี้ก็คือ ศรีธนนชัย และ แก้วหน้าม้า โดยเฉพาะใน แก้วหน้าม้า ตัวเอกอย่างพระปิ่นทองไม่ได้มีความสามารถแต่อย่างใด หากแต่มีสถานะเป็นลูกกษัตริย์เมื่อเล่นเรือไปพบเมืองยักษ์ แม้จะถูกล้อมแต่บรรดายักษ์เองก็ยังทำอันตรายใดใดไม่ได้ เพราะมีเทวดาคอยปกป้องรักษาไว้ แต่ด้วยความกลัวจึงได้แต่หลบอยู่แต่ในห้องท้ายเรือ

ส่วนในแง่ความแตกต่างทางชนชั้นที่แฝงอยู่เล็กๆ ในเรื่องนั้น ยังสามารถสังเกตผ่านได้จากลักษณะของความเป็นจินตนาการที่หลีกหนีความจริง เพื่อฝัน โลกในเรื่องจักรวาลวิทยา แสดงลักษณะของอุดมคติที่ไพร่ต้องการจะเป็น การได้เป็นลูกท้าวพระยามหากษัตริย์ มีชีวิตที่สุขสบาย

¹⁸ ไตรภูมิพระร่วง ของ พระญาณโทย, หน้า 213, 262.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 201.

ต้องการสิ่งใดก็สามารถเนรมิตมาได้ ทั้งนี้เพราะชีวิตของไพร่ที่แท้จริงนั้นลำบาก ทั้งจากการเกณฑ์แรงงานในการเข้าเดือนออกเดือน การเรียกใช้จากมูลนายในสังกัด และการดิ้นรนหาเลี้ยงชีวิตและครอบครัว ไพร่จึงต้องฟังฟังการอุปถัมภ์ค้ำชูและความเมตตาจากมูลนาย

ลักษณะของการหลีกหนีความจริงนี้ ยังสามารถสังเกตได้จาก ลักษณะตัวละครในเรื่องจักรววงศ์ฯ ได้ ที่สำคัญคือ ลักษณะของตัวเอกฝ่ายชาย ที่มีทั้งรูปสมบัติ มีบุญญาธิการเก่งกล้าสามารถในการรบ มีของวิเศษ และมีภรรยาหลายคน โดยที่ภรรยาเองหากได้ลักษณะ ตามแบบฉบับ คือ มีรูปสมบัติ ชาติกำเนิดดี เป็นกุลสตรีเป็นศรีภรรยา มีบุญญาธิการ เชื่อฟังสามี ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นจริงไปไม่ได้ในชีวิตไพร่ แต่เป็นอุดมคติที่อาจไปถึงได้ด้วยการสั่งสมบุญบารมี จนได้ครอบครองนางแก้วของจักรพรรดิในคติไตรภูมิ²¹

ลักษณะเช่นนี้ในเรื่องอาจเป็นทัศนคติของผู้เขียนเพียงอย่างเดียวแต่การที่เรื่องเช่นนี้ได้รับความนิยมนอย่างกว้างขวาง ย่อมแสดงว่าคนทั่วไปชอบที่จะเห็นผู้มีอำนาจถูกลดสถานะลงมาบ้างแม้จะเป็นจริงได้แต่ในโลกของเรื่องจักรววงศ์ฯ หรือใน "หนังสือวัดเกาะ" เท่านั้นก็ตาม ขณะเดียวกันก็เป็นการระบายออกแบบหนึ่งในการลดแรงกดดันทางสังคมจากช่องว่างระหว่างคนชั้นสูงอย่างพวกเจ้ากับชาวบ้าน

การปรับเปลี่ยนสังคมจากสมัยจารีตสู่ช่วงของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ทันสมัยใหม่

หลังจากที่สยามจำต้องเปิดรับการเข้ามาของชาวตะวันตก และภายหลังสนธิสัญญา เบาว์ริง การปรับเปลี่ยนไปสู่สิ่งใหม่ในสังคมก็ได้ถูกกระตุ้นจากปัจจัยภายนอกที่มาจากทางตะวันตกอันนี้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสิ่งต่างๆ ซึ่งมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในทุกๆระดับชั้น

ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองอย่างกรุงเทพฯ การผุดขึ้นของสิ่งก่อสร้างใหม่ๆ ถนนหนทาง การสัญจร สิ่งประดิษฐ์และนวัตกรรมใหม่ๆ ที่ถูกนำเข้ามา สิ่งเหล่านี้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คน ทั้งการกินอยู่ การแต่งกาย ที่อยู่อาศัย การเดินทางสัญจร การประกอบกิจกรรม

²¹ ไตรภูมิพระร่วง ของ พระญาณลิไทย, หน้า 135.

ประจำวัน และการพักผ่อนหย่อนใจ²² สิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่สำคัญคือ หอแงและอาคารริมสองฝากถนน ซึ่งทำให้งิจกรรมทางเศรษฐกิจย้ายจากน้ำขึ้นสู่บก และขยายตัวตามแยกหรือแพร่งที่มีการสัญจรพลุกพล่านเกิดเป็นย่านการค้าต่างๆ ในเขตตัวเมืองในสมัยนั้น นอกเหนือจากย่านการค้าเดิมที่มีมานานแล้วอย่างสำเพ็ง และละแวกใกล้เคียงอย่างวัดเกาะ

ลักษณะเด่นอันดับแรกที่เปลี่ยนไปทางกายภาพของกรุงเทพก็คือทางสัญจร จากเดิมทางสัญจรหลักของเมืองคือ แม่น้ำและคูคลอง การขุดคลองและการขุดลอกเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญในระดับรัฐ นอกจากเพื่อความสะดวกในการเดินทางและการค้าแล้ว ในบางกรณียังเป็นเส้นทางลำเลียงเพื่อการสงครามอีกด้วย แต่มาในสมัยรัชกาลที่ 4 ถนนเริ่มทวีความสำคัญในการเป็นทางสัญจรมากขึ้นโดยลำดับ ควบคู่กับการสัญจรทางน้ำที่มีมาแต่เดิม ถนนสำคัญที่ตัดในรัชกาลนี้คือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ซึ่งเมื่อถึงในปี พ.ศ. 2426 ช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 มีบันทึกว่า มีบ้านเรือนและผู้อาศัยรวม 2,040 ครอบครัว (เจริญกรุง 1,364 ครอบครัว บำรุงเมือง 354 ครอบครัว เฟื่องนคร 322 ครอบครัว) มีถนนรวมทั้งสิ้น 77 สายและตรอกอีก 102 ตรอก ทั้งในฝั่งพระนครและธนบุรี²³ กล่าวได้ว่าถนนถือเป็นทางสัญจรสำคัญในรัชกาลนี้เพียงรัชกาลเดียวมีการตัดถนนรวมทั้งสิ้น 120 สายเฉพาะในเขตคลองผดุงกรุงเกษมเข้ามาซึ่งถือเป็นตัวเมืองของกรุงเทพฯ สมัยนั้นมีการตัดถนนถึง 42 สาย เมื่อเทียบกับในรัชกาล 4 ที่มีเพียง 5

²² ในเรื่องของความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงเทพนั้น มีงานวิจัยในช่วงสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปีอยู่จำนวนหนึ่งที่แสดงภาพความเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพในช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาที่น่าสนใจ ได้แก่ นิจ ธิญชีระนันท์ และคณะ, ถนน: วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี (บทย่องงานวิจัยในงานสัมมนาทางวิชาการ ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี ณ ห้องประชุมสารนิเทศจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 21-22 มิถุนายน 2525, เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่). ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาดานิติ, คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525) (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525). และงานในงานในระยะเวลาหลังจากนั้นที่สำคัญ เช่น แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534). และงานวิจัยในหัวข้อนี้ที่น่าสนใจชิ้นล่าสุด คือ จิรวัดน์ แสงทอง, "ชีวิตประจำวันของชาวสยามในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426-2475" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546).

²³ สารบัญชีส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2541), หน้า 18-101, 136-161, 204-224.

สาย รัชกาลที่ 6 มี 7 สายและรัชกาลที่ 7 มี 15 สาย ถนนสายสำคัญที่ตัดในรัชกาลนี้คือ ถนนราชดำเนิน จากข้อมูลเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าวิถีการดำเนินชีวิตของสามัญชนทั่วไปในเขตเมืองอย่างกรุงเทพฯ กำลังเปลี่ยนจากการสัญจรทางน้ำสู่การสัญจรทางบก ขณะที่ในชนบทรอบนอกออกไป การสัญจรทางน้ำยังคงมีความสำคัญอยู่ โดยเฉพาะการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ยังสัมพันธ์อยู่กับความรุ่งเรืองของระบบเศรษฐกิจการค้าส่งออกข้าว การขุดคลองจึงเป็นไปเพื่อการขยายพื้นที่การเพาะปลูกและย่านระยะทางระหว่างเมืองในภาคกลางกับกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นพื้นที่รอบนอกเป็นสำคัญ มีผลให้เป็นเส้นทางสัญจรสำคัญระหว่างชนบทกับกรุงเทพฯ ต่อมาอีกนาน แม้ว่าจะมีทางรถไฟตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ 5 แล้วก็ตามแต่เมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 6 ต่อดันรัชกาลที่ 7 นั้นยังคงกระจายไม่ทั่วถึง การสัญจรทางน้ำยังคงมีความสำคัญควบคู่กันไป ส่วนในเมืองนั้นรถโดยสารประเภทต่างๆ จะวิ่งไปตามเส้นทางของถนนเป็นสำคัญ

การขยายตัวทางเศรษฐกิจ กิจกรรมสำคัญในทางเศรษฐกิจในช่วงระยะเวลาก่อนหน้า พ.ศ. 2465 คือการค้าข้าว หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เป็นต้นมาความต้องการข้าวในตลาดโลกทวีขึ้นสูงมาก กลุ่มพ่อค้าคนกลางซึ่งไม่ได้เป็นเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯแต่มีเครือข่ายทางธุรกิจกับต่างประเทศ เป็นตัวจักรสำคัญต่อการรวบรวมข้าวจากพ่อค้าข้าวในชนบทหลวมมาสู่ตลาดข้าวในกรุงเทพฯ พ่อค้ากลุ่มนี้สร้างตัวขึ้นมาจากการสะสมทุนโดยไม่พึ่งพิงการอุปถัมภ์ของรัฐ และทยอยดำเนินกิจกรรมแทนที่ธุรกิจของชาวตะวันตกทีละอย่างตั้งแต่ระบบขนส่งต่างๆ พวกเขาสร้างเครือข่ายทางการค้าผ่านชุมชนธุรกิจชาวจีนในเมืองกับกับพ่อค้าในต่างจังหวัด มีทั้งเจ้าของโรงสีขนาดเล็ก พ่อค้าที่ค้าขายขึ้นล่องตามลำคลอง และเจ้าของโกดังสินค้า โดยมีความเป็นเงินเชื่อสายและพูดภาษาถิ่นเดียวกันกับการแต่งงานเกี่ยวข้องกันเป็นเครือข่าย²⁴ เครือข่ายเหล่านี้เป็นตัวเชื่อมโยงตลาดการค้าข้าวในเมืองที่กำลังเติบโตขึ้นกับเศรษฐกิจในชนบทเข้าด้วยกัน เป็นลักษณะเด่นในภาคพาณิชย์กรรมที่กำลังขยายตัวจนถึงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ภาพทางเศรษฐกิจระหว่างทศวรรษที่ 2460 ถึง 2490 จึงเป็นการค้าส่งออกในเรื่องของข้าว ไม้สัก ดีบุก และยาง

²⁴ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2546), หน้า 141.

พารา โดยมีข้าวเป็นมูลค่าการส่งออกถึงร้อยละ 70 ของมูลค่าการส่งออกทั้งหมด²⁵ จุดสูงสุดของมูลค่าเฉลี่ยรายปีในระหว่าง พ.ศ. 2468-2472 อยู่ที่ 169.6 ล้านบาทต่อปี (สูงที่สุด) ราคาข้าวโดยเฉลี่ยเท่ากับ 120 บาทต่อตัน²⁶

สถิติข้าวระหว่างปี พ.ศ. 2448-2482 มีข้อมูลที่น่าสนใจต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้าเพื่อส่งออกข้าว ดังนี้

ช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2448-2452 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 6.8 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 2.4 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 892,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 6% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 81 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 91 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2453-2457 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 7.2 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 4.3 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 919,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 1% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 81.2 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 88 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2458-2462 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 8.2 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 5.7 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 954,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 1% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 108.1 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 113 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2463-2467 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 9.6 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 6.7 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 1,068,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 2% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 115.3 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 108 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2468-2472 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 10.8 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 7.2 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 1,413,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 6% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 169.6 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 120 บาทต่อตัน

²⁵ ดู พรรณี บัวเล็ก, ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรู้โรจน์สุโขกนาฏกรรม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พันธกิจ, 2545), หน้า 163-164. และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 138-141.

²⁶ ดูตารางที่ 1.1 ของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 20.

ปี พ.ศ. 2473-2477 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 11.8 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 8.3 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 1,556,000 ตัน อัตราเพิ่มรายปีเท่ากับ 2% มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 91.2 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 59 บาทต่อตัน

ปี พ.ศ. 2478-2482 มีพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางจำนวน 12 ล้านไร่ ภาคอื่นๆ 9.2 ล้านไร่ ส่งออกเฉลี่ยรายปี 1,534,000 ตัน ไม่มีข้อมูลอัตราเพิ่มรายปี มีมูลค่าเฉลี่ยรายปี 94.6 ล้านบาท ราคาข้าวเฉลี่ยเท่ากับ 62 บาทต่อตัน²⁷

ด้วยการขยายพื้นที่ปลูกข้าวเป็นจำนวนมากในภาคกลาง อันเป็นผลจากความเฟื่องฟูของการค้าส่งออกข้าวในช่วงกลางทศวรรษที่ 2460 จนถึงประมาณต้นทศวรรษที่ 2470 กลุ่มชาวจีนที่เป็นพ่อค้าข้าวและพ่อค้าคนกลางในเมืองได้สร้างเครือข่ายธุรกิจเชื่อมโยงพ่อค้าในเมืองและต่างจังหวัด ตั้งแต่เจ้าของโรงสีเล็กๆ พ่อค้าย่อยที่ค้าขายตามลำคลองรวมตลอดจนเจ้าของโกดังสินค้า เกิดเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงการขนส่งผ่านลำคลองและแม่น้ำระหว่างเมืองและชนบท²⁸ เป็นกลไกสำคัญในการรวบรวมข้าวจากชนบทมาสู่เมือง²⁹ เพื่อส่งออกต่อไป ในขณะที่เดียวกันพ่อค้าคนกลางเหล่านี้ยังมีบทบาทในการกระจายสินค้าเข้าจากต่างประเทศและน่าจะรวมถึงสินค้าจากในเมืองออกสู่ชนบทด้วย³⁰ โดยแหล่งที่รวมของสินค้าเหล่านี้ที่สำคัญจะอยู่ในบริเวณตลาดขายส่งในสำเพ็ง และมีความเป็นไปได้อย่างมากว่า "หนังสือวัดเกาะ" เป็นหนึ่งในสินค้าที่พ่อค้าข้าวเหล่านี้นำขึ้นไปขายยังต่างจังหวัดด้วยในช่วงนั้น ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลของคุณสุจิตต์ (พ.ศ. 2455-2533) ลูกสาวของนายสินเจ้าของโรงพิมพ์วัดเกาะ ให้สัมภาษณ์กับ เอนก นาวิกมูล ว่า "พวกล่องเรือตามลำแม่น้ำทั้งหลายซึ่งมักเป็นพ่อค้าคนจีนเสียส่วนมาก จะขึ้นมาซื้อหนังสือวัดเกาะใส่เรือกระแซงเรือสำปั้นไปเป็นจำนวนมากๆ ในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทางโรงพิมพ์คิดราคาขายส่งให้แก่พ่อค้าชาวเรือ

²⁷ ข้อมูลจาก ตารางที่ 1.1 ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 20.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

²⁹ พรรณี บัวเล็ก, ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม, หน้า 172.

³⁰ เรื่องเดียวกัน.

ร้อยเล่มต่อ ๖ บาทหรือเล่มละ ๖ สตางค์"³¹ แม้ว่าจะเป็นสภาพการกระจายตัวของสินค้า ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่น่าเชื่อว่าลักษณะการกระจายของสินค้าเช่นนี้เป็นไปในลักษณะเดียวกันในช่วงก่อน พ.ศ. 2475 เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนของ "ยูริชเรีเยอร์" ที่กล่าวถึงสภาพการกระจายตัวหรือการขาย "หนังสือวัดเกาะ" ในลักษณะเดียวกันกับคำสัมภาษณ์ของคุณสุดจิตต์แต่เป็นระยะเวลาในช่วงราว พ.ศ. 2463 ที่ให้ภาพไม่ต่างจากช่วงที่กล่าวถึงช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2

"ยูริชเรีเยอร์" ซึ่งเป็นนามปากกาของ ยศ วัชรเสถียร (พ.ศ. 2451-ปลายทศวรรษที่ 2520)³² ได้บรรยายสภาพการขายหนังสือทั้งในกรุงเทพฯ และชนบทไว้ในหนังสือเรื่อง *เกล็ดจากอดีต* ซึ่งพิมพ์ในปี พ.ศ. 2513 บรรยายถึงการจำหน่ายหนังสือ ทั้งงานประเภทร้อยกรองอย่าง "หนังสือวัดเกาะ" ที่มักพิมพ์จากโรงพิมพ์ย่านสำเพ็ง และงานประเภทร้อยแก้วอย่างเรื่องที่แปลจากพงศาวดารจีนจากโรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ ในสมัยนั้นหากผู้ใดต้องการมีไว้จะต้องไปซื้อที่โรงพิมพ์เท่านั้น ต่อมาเมื่อปรากฏว่าหนังสือเป็นสินค้าชนิดหนึ่งที่ขายดี ร้านขายสินค้าเบ็ดเตล็ดจึงซื้อมาเป็นสินค้าพลอยขายด้วยอย่างหนึ่ง โดยทางโรงพิมพ์จะลดราคาให้เพื่อเวลาขายตามราคาปรกติร้านค้าจะได้มีกำไร นอกจากจะขายแล้วร้านเหล่านี้ยังให้เช่าด้วย³³ แต่ที่น่าสนใจคือสภาพการจำหน่ายหนังสือในชนบทที่ได้บรรยายไว้ต่อกันไปดังนี้

"พวกพ่อค้าสินค้าเบ็ดเตล็ดเรื่อเร่ ก็ซื้อเอาไปเรื่องหนึ่งๆ จำนวนมาก นำไปขายตามชนบทท้องไร่ท้องนา หลังจากเกี่ยวข้าวขายแล้วซึ่งพวกชาวไร่ชาวนามีเงินกันขายดีมาก บรรทุกไปเพียบเรือ เพียงเวลาไม่ช้าเรือก็เบา การนำไปขายให้ถึงมือผู้ซื้อผู้อ่านด้วยวิธีนี้แม้จะสิ้นยุคของนวนิยายประเภทจักรววงศ์ๆ สู่ยุค 'นวนิยาย' โดยเฉพาะพวกเล่มเล็กราคาเบา ซึ่งเรียกกันอย่างดูหมิ่นว่า 'หนังสือเล่ม ๑๐ สตางค์' ก็ยังมีผู้นำวิธีนั้นมาใช้กันอีก พอฤดูเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว พวกชาวไร่ชาวนากระเป่าหนัก โดยเฉพาะหนุ่มๆสาวๆ ซึ่งพากันเป็น 'หัวสมัยใหม่' นิยมอ่านนวนิยายแทนเรื่องจักรววงศ์ๆ กันทั่วไป พวกหัวแหลมทางการค้าหากำไร จึงไปเหมาซื้อเรื่องต่างๆ

³¹ เอนก นาวิกมูล, *ตำนานห้างร้านสยาม*, หน้า 21 และ 35.

³² ดูประวัติของ ยศ วัชรเสถียร ต่อไปข้างหน้า

³³ ยูริชเรีเยอร์, *เกล็ดจากอดีต* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์รวมสาส์น, 2513), หน้า 255.

ที่ขายเหลืออยู่ในฐานะหนังสือเก่าจากสำนักที่พิมพ์บรรทุกเรือไปขายตามชนบทในราคา
ที่ต่ำกว่าปกติ จะซื้อด้วยสตางค์ด้วยเงินก็ได้ จะเอาข้าวเปลือกแลกก็ได้ แล้วพ่อค้า
นั้นก็เอาข้าวมาขายอีกที ได้กำไรดีกว่าเสียด้วยซ้ำ”³⁴

เป็นสภาพของตลาดหนังสือในช่วง พ.ศ. 2463 โดยเทียบจากปีที่พิมพ์ เกิดจากอดีต ใน พ.ศ.
2513 ย้อนกลับไป 50 ปี

การที่ “หนังสือวัดเกาะ” ขายดีในช่วงหลังฤดูเกี่ยวข้าวตามที่ ยศ วัชรเสถียร ให้ข้อมูลไว้นั้น
ก็สอดคล้องกับทั้งข้อมูลของคุณสุจิตต์และข้อสังเกตของ เอนก นาวิกมูล ที่ว่า “มีปีหนึ่งที่ข้าวขาย
ได้ราคาดี (คุณสุจิตต์ยังเล็ก) นางทองคำ [เมียของนายสิน แม่ของคุณสุจิตต์] เล่าว่าตนเองต้อง
ขายหนังสือหน้าร้านตั้งแต่เข้ายันเย็น จนแทบไม่ได้พักกินข้าวเลย เพราะมีคนแห่กันมาซื้อตลอดวัน
ขายเล่มละสลึง ถ้า ๖ เล่มคิด ๑ บาท บางคนซื้อ ๒๐-๓๐ บาทก็มี อันที่จริงเรื่องขายหนังสือ
หรือขายดีหลังเก็บเกี่ยวนี้เป็นเรื่องธรรมดาแลพ่อค้าเรือเร่ก็รู้จักกันอยู่แล้ว ดังนั้นเขาจึงมักได้เงินที่ละ
มากๆ เวลาไปขายตอนหน้าข้าวเพราะชวานากำลังเฟลิดเฟลิน และมีอารมณ์สนุกกับผลผลิตของตน
ส่วนหน้าอื่นๆ นั้น การขายจะขายได้น้อยกว่า”³⁵

อย่างไรก็ตามเนื่องจากข้อมูลที่ทั้ง ยศ วัชรเสถียร และ เอนก นาวิกมูล บรรยายไว้อยู่ใน
รูปงานเขียนแนวสารคดี โดยเป็นข้อมูลที่แสดงไว้และเรียบเรียงผ่านความทรงจำจึงอาจมีความ
สับสนในส่วนของลำดับของเวลาและสถานที่อยู่บ้าง หรือมีฉะนั้นก็ไม่ได้ระบุเวลาหรือสถานที่ให้
แน่นอนลงไป แต่ก็ได้ให้ภาพของลักษณะการกระจายของ “หนังสือวัดเกาะ” จากแหล่งผลิตใน
กรุงเทพฯ ออกสู่ชนบท และช่วงระยะเวลาที่หนังสือขายได้ดี ซึ่งลักษณะเช่นนี้ยังคงพบเห็นได้แม้ใน

³⁴ ยูริชเรีเยอร์, เกิดจากอดีต, หน้า 255-256. เน้นโดยผู้อ้าง

³⁵ ดู เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 35-36.

ช่วงก่อนความนิยมใน "หนังสือวัดเกาะ" แนวกลอนลำตัดจนในชั้นหลังที่นวนิยายสมัยใหม่เป็นที่นิยมแล้ว³⁶

เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่มีข้อมูลทางสถิติใดๆ เลยที่แสดงถึงตัวเลขในเชิงปริมาณของ "หนังสือวัดเกาะ" ว่าสามารถขายไปในช่วงเก็บเกี่ยวได้จำนวนมากน้อยเพียงใด แยกเป็นเรื่องประเภทใดบ้าง และเรื่องในแนวใดขายได้มากที่สุด จากข้อมูลเท่าที่พบและแสดงมาเพียงเห็นความสัมพันธ์ระหว่างการกระจายของสินค้าด้วยเรือข้าว กับระยะเวลาที่สังเกตอย่างเห็นได้ชัดว่าขายดีมากในช่วงเก็บเกี่ยว และการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าส่งออกข้าวมีผลสำคัญที่ทำให้ "หนังสือวัดเกาะ" แพร่กระจายไปตามเครือข่ายเหล่านี้ จึงทำให้สันนิษฐานจากข้อมูลเหล่านี้ได้แต่เพียงว่า ชาวชนบทจำนวนมากส่วนหนึ่งซึ่งอาจมีชาวนารวมอยู่ด้วยก็ได้ น่าจะเป็นลูกค้ากลุ่มสำคัญกลุ่มหนึ่งในหลายๆ กลุ่มของ "หนังสือวัดเกาะ" นี้ แต่อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนนอกเหนือจากนี้ที่ระบุว่าชาวนาซื้อหา "หนังสือวัดเกาะ" ให้อ่าน แต่ก็อาจเป็นไปได้ว่าชาวชนบทอาจรวมทั้งชาวนาเสพรื่องราวของ "หนังสือวัดเกาะ" ทั้งเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ ในช่วงก่อนหน้ากลอนลำตัดและในช่วงกลอนลำตัดเหล่านี้ หลังช่วงฤดูเก็บเกี่ยวผ่านการแสดงมหรสพต่างๆ อย่างละคร ลิเก และลำตัด โดยเฉพาะลำตัดได้รับความนิยมอย่างมากในช่วงปลายรัชกาลที่ 6 ต่อดันรัชกาลที่ 7³⁷ จะสังเกตได้ว่าเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าข้าว

ตัวอย่างบันทึกความทรงจำที่แสดงถึงการใช้งาน "หนังสือวัดเกาะ" ในการแสดงมหรสพ ก็คืองานเขียนเชิงความทรงจำของ หลวงบุญมานพพาณิชย์ (พ.ศ. 2436-2507) นามจริงว่า อรุณบุญมานพ ลงพิมพ์ใน สยามสมัย ระหว่าง พ.ศ. 2491-2497 โดยใช้นามปากกาว่า "แสงทอง" ระบุว่า

³⁶ ดู ยูริชเรีเยร, เกล็ดจากอดีต, หน้า 255. ระยะเวลาเข้าใจว่าคงประมาณ พ.ศ. 2463 ลงมาเมื่อเทียบกับ พ.ศ. 2513 ปีที่พิมพ์เรื่อง เกล็ดจากอดีต เล่มที่ใช้อ้างอิงนี้ จากประวัติที่จะได้แสดงต่อไปข้างหน้า ยศเกิดเมื่อ พ.ศ. 2451 เมื่อถึง พ.ศ. 2463 จะมีอายุ 12 ปี ซึ่งรู้ความแล้วตั้งนั้นสภาพดังกล่าวคงเป็นเหตุการณ์ที่ได้รับรู้มา และยังคงพบเห็นได้แม้เมื่อนวนิยายได้รับความนิยมแล้วจึงได้บรรยายต่อเนื่องกันไว้ น่าสังเกตว่า "หนังสือเล่ม ๑๐ สดางค์" อันเป็นคำเรียกในทางดูหมิ่นว่าเป็นของถูกๆ ไม่น่าสนใจของ "หนังสือวัดเกาะ" ยังติดมาถึงหนังสือนวนิยายที่เป็นเรื่องอ่านเล่นร้อยแก้วที่รับรูปแบบความเป็นหนังสือปกอ่อนราคาถูกมาด้วย ส่วนข้อมูลของเอนก เข้าใจว่าน่าจะเป็นในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง

³⁷ ส. บุญเสนอ, ตามรอยลายสือไทย, หน้า 43.

"เมื่อเด็กๆ ข้าพเจ้าเคยดูละครชาตรีที่ไร ได้สังเกตเห็นคนร้องหรือตบหมี่ หนังสือเล่มสี่สิบรู้ วางอยู่ข้างหน้า อ่านและบอกบทให้ละครชาตรีเล่นไปตามเรื่อง ของหนังสือเล่มนั้น"³⁸

ข้อความข้างต้นคาดว่าน่าจะเป็นเหตุการณ์ในช่วงราว พ.ศ. 2446 ลงมาอันเป็นช่วงก่อนที่ จะเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมวัดราชบูรณะในปี พ.ศ. 2447³⁹ ลักษณะเด่นของละครชาตรีที่เห็นชัด แม้ในปัจจุบันก็คือ การเป็นละครแก้บน เนื่องจากคำจ้างไม่แพงและไม่ต้องใช้อุปกรณ์ประกอบอะไรมากมาย หลวงบุญมานพพาณิชย์ เล่าไว้ในประวัติว่าบ้านอยู่บริเวณถนนบำรุงเมือง สีก็กเสาชิงช้า⁴⁰ ซึ่งถือเป็นย่านใจกลางของกรุงเทพฯ ในสมัยก่อน ดังนั้นละครชาตรีที่เวลานั้นอาจเป็นละครแก้บน บริเวณโบสถ์พราหมณ์หรือวัดสุทัศน์ก็เป็นได้ โดยคาดว่าการใช้ "หนังสือวัดเกาะ" ในลักษณะข้างต้นของศิลปินนักแสดงพื้นบ้านต่างๆ ส่วนหนึ่งคงมีภาพคล้ายคลึงกับความข้างต้นเช่นกัน

ฉะนั้นในส่วนหนึ่งแล้ว "หนังสือวัดเกาะ" ถูกใช้งานไม่ต่างไปจากคู่มือเพื่อเป็นข้อมูลให้ศิลปิน พ่อเพลงแม่เพลง ในสมัยก่อน (หรืออาจรวมถึงปัจจุบัน) ใช้เป็นพื้นฐานในการจดจำเนื้อหาเพื่อต้นหรือแปลงกลอนในการแสดง มีตัวอย่างที่แสดงถึงการนำเรื่องจักรวาลต่างๆ ซึ่งอาจนำเนื้อความไปจาก "หนังสือวัดเกาะ" ไปแต่งเป็นเพลงก็เป็นได้ เป็นหนังสือแสดงบัญชีหนังสือเมื่อ พ.ศ. 2480 ที่จำหน่ายที่ ร้าน สอ ฮวน เต็ก จังหวัดพัทลุงแจ้งถึงหนังสือที่พิมพ์โดยโรงพิมพ์ห้างสมุดที่ กรุงเทพฯ โดยไม่ได้ระบุปีพิมพ์ของเรื่องในบัญชีไว้ ในส่วนของเพลงพื้นเมืองมีดังนี้ "เพลงฉ่อยนายเป้ มี ๑๐ เล่ม เล่ม ๑ ตอนแก้กัน เล่ม ๒ ตอนชิงชู เล่ม ๓ ตอนลักพาหิงหวง เล่ม ๔ เรื่องโคบุตร เล่ม ๕ เรื่องขุนช้างขุนแผน-ลิ้นทอง เล่ม ๖ เรื่องพระรถ-ไกรทอง เล่ม ๗ เรื่องลักษณวงศ์ เล่ม ๘ เรื่องจันทโครพ เล่ม ๙ เรื่องไกรทอง เล่ม ๑๐ เรื่องพระสุธน เพลงขอทาน มี ๔ เล่ม เล่ม ๑ เรื่องลักษณวงศ์ ตอนฆ่าพราหมณ์ เล่ม ๒ เรื่องพระยาฉัตรพันต์ เล่ม ๓ เรื่องจันทโครพ ตอนเปิดผะอับ เล่ม ๔ เรื่องนกกกระจาบ เพลงโคราช มี ๙ เล่มจบ เพลงเกี่ยวข้าว

³⁸ แสงทอง, ภาษาและหนังสือ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2537), หน้า 277. เน้นตามต้นฉบับ

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-18.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

เพลงเรือกรู้น ผ่าป่า เล่ม ๑, ๒ สองเล่มจบ เพลงเรือชาวเหนือ ยี่เกลาตัด (ว่าแก้กัน) เล่ม ๑, ๒, ๓ มีสามเล่มจบ เพลงปรบไก่"⁴¹ จะเห็นว่าในส่วนของเพลงฉ่อยที่เป็นเพลงพื้นบ้านภาคกลางมีเนื้อหาเป็นเรื่องจักรวาลต่างๆ ถึง 7 ใน 10 เรื่อง ส่วนเพลงขอทานเป็นเรื่องจักรวาลต่างๆ ทั้งหมด ซึ่งน่าจะแสดงถึงการหยิบยืมเนื้อหาข้ามสื่อกันไปมาระหว่าง "หนังสือวัดเกาะ" กับการแสดงมหรสพในชนบท มีข้อน่าสังเกตบางประการในส่วนของพ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านจำนวนมากไม่รู้หนังสือ การเรียนรู้ในเรื่องเพลงของบรรดาพ่อเพลงแม่เพลงเหล่านี้เรียนผ่านการต่อเพลงแบบบอกปากต่อปาก โดยครูที่เป็นพ่อเพลงแม่เพลงรุ่นก่อน ซึ่งรับจ้างเดินสายแสดงตามแต่จะมีผู้ว่าจ้าง หรือโดยวิธีการแบบครูพักลักจำ

เอนก นาวิกมูล เคยเก็บข้อมูลของเพลงพื้นบ้านภาคกลางและพ่อเพลงแม่เพลงไว้ในช่วง พ.ศ. 2520 ระบุว่าในจำนวน 74 คน⁴² (เป็นชาย 36 คน หญิง 38 คน) มีคนที่รู้หนังสืออ่านออกเขียนได้ 15 คน ไม่รู้หนังสือเลย 20 คน ที่เหลือไม่ได้ระบุไว้ ในกลุ่มที่รู้หนังสือเป็นชาย 10 คน หญิง 5 คน โดยฝ่ายชายแยกเป็นเรียนจากพระที่วัดกับเรียนจากโรงเรียนอย่างละ 5 คนเท่ากัน ในกลุ่มที่เรียนจากโรงเรียนจะไม่เกินประถม 6 แต่มีพิเศษอยู่สองคน คือ นายสุชิน ทวีเขต พ่อเพลงชาวชัยนาท เกิดเมื่อ พ.ศ. 2464 มีความรู้ขนาดจบชั้นมัธยม 1 และเคยเป็นครูอยู่พักหนึ่งกับ อาคม สายาคม ซึ่งเป็นอาจารย์ทางนาฏศิลป์⁴³ ส่วนฝ่ายหญิงมีเรียนตามระบบในโรงเรียนเพียงคนเดียวถึงระดับประถม 4 นอกนั้นเรียนจากวัดหรือเรียนด้วยตนเอง ส่วนในกลุ่มที่ไม่รู้หนังสือเป็นชายเพียง 3 คน ที่เหลืออีก 17 คนเป็นหญิง ตัวอย่างของพ่อเพลงแม่เพลงเหล่านี้เช่น นายกร่ำ จันทร์แดง พ่อเพลงชาวสุพรรณบุรี (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2456) นางชื่น ทับสีสิด แม่เพลงย่านฝั่งธนบุรี (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2450) นางต่วน บุญล้น แม่เพลงชาวราชบุรี (พ.ศ. 2441-2520) นาง

⁴¹ เอนก นาวิกมูล, เพลงนอกศตวรรษ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2527) หน้า 30. น่าสังเกตว่ารายชื่อข้างต้นของโรงพิมพ์ห้างสมุด ตรงกันกับของโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญหรือโรงพิมพ์วัดเกาะที่พิมพ์รายชื่อไว้ในปี พ.ศ. 2479 ทั้งหมด ดู เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 62. เอนกให้คำอธิบายในกรณีนี้ไว้ว่าเป็นการหยิบยืมเรื่องกันพิมพ์อย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย เนื่องจากระหว่างตัวเจ้าของเองต่างก็รู้จักกันดี สำหรับนายเป็เป็นพ่อเพลงเพลงฉ่อยชื่อดังในสมัยรัชกาลที่ 5 จนช่วงหนึ่งเรียกเพลงฉ่อยว่าเพลงเป็และมีการนำไปบันทึกลงแผ่นเสียงในสมัยต่อมา

⁴² เอนก นาวิกมูล, เพลงนอกศตวรรษ, หน้า 692-782. ในตอนท้ายหมายเลขที่ 73 เป็นการกล่าวถึงแม่เพลงที่ชื่ออื่น 2 คน

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 763, 781.

ตะลุ่ม สุรน แม่เพลงชาวอ่างทอง (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2450) นางทองหล่อ ทำเลทอง แม่เพลงชาวอยุธยา (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2442) นางทองอยู่ รักษาพล แม่เพลงชวานครนายก (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2436) นายพรหม เอี่ยมเจ้า พ่อเพลงแถบบางบางกะเจ้า พระประแดง (เกิดเมื่อ พ.ศ. 2430) เป็นต้น⁴⁴ ส่วนมากของคนที่มาเป็นพ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านนั้นเข้ามาด้วยใจรักทั้งสิ้น โดยเฉพาะคนที่ไม่ได้รู้หนังสือนั้นใช้วิธีจำเนื้อและวิธีการร้อง การเอื้อน และสัมผัส หรือการเปล่งและปล่อยเสียงด้วยการฟัง ซึ่งพ่อเพลงแม่เพลงเหล่านี้สามารถจำเอาไปได้ทั้งสิ้น ทั้งยังสามารถจำเนื้อร้องของเพลงประเภทต่างๆ ทั้งเพลงได้เป็นจำนวนมากแม้จะมีอายุมากกว่า 70 ปีแล้วก็ตาม ความสามารถอีกอย่างของบรรดาศิลปินพื้นบ้านเหล่านี้คือ การด้นกลอนสดจากปฏิภาณ และจากสถานการณ์ปัจจุบัน ในทางเพลงจะเรียกการด้นนี้ว่า "มุดโต" ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นของคนที่ยัดเพลงทุกคนต้องทำให้คล่องปาก เพื่อเวลาแสดงแล้วจะได้ไม่ตะกุกตะกัก โต้ตอบกับใครไม่ทัน⁴⁵

การรับทราบข่าวสารข้อมูลในเรื่องต่างๆ เปรียบเสมือนทุนที่สามารถนำมา "มุดโต" ใช้ในการแสดงให้เหมาะสมกับกาลเทศะและกลุ่มผู้ชมได้ ในยุคที่ยังไม่มีโทรทัศน์และวิทยุให้คนในชนบทรับรู้เรื่องต่างๆ พ่อเพลงแม่เพลงเหล่านี้คงรับทราบสิ่งต่างๆ จากการดูและฟังอย่างมาก "หนังสือวัดเกาะ" ในส่วนที่เป็น กลอนลำตัดเรื่องชาวต่างๆ น่าจะสามารถนำมาเสริมเติมเต็มในส่วนนี้ได้ ซึ่งอาจจะทำหน้าที่ในส่วนนี้ได้ดีกว่าหนังสือพิมพ์ เนื่องจากใช้ภาษาที่อยู่ในรูปแบบเดียวกันกับเพลง ทำให้สามารถจำและนำไปใช้ร้องได้ทันทีโดยไม่ต้องผ่านการแปลงหลายชั้น ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าพ่อเพลงแม่เพลงจำนวนมากข้างต้นอาจจะใช้หนังสือหรือเรื่องราวเหล่านี้เป็นวัตถุดิบสำหรับการแสดงข้างต้นก็เป็นได้ อีกทั้งลำตัดเองยังถูกจัดประเภทให้เป็นเพลงที่สามารถร้องได้ทั่วไปไม่จำกัดเทศกาล⁴⁶ ซึ่งทำให้สามารถแพร่กระจายได้สูง แต่พ่อเพลงแม่เพลงเหล่านี้จะอ่านด้วยตัวเองหรือขอให้ผู้อื่นอ่านให้ฟังนั้นก็เป็อีกประเด็นหนึ่ง อย่างไรก็ตามส่วนนี้ยังเป็นเพียงข้อสันนิษฐานที่น่าจะเป็นไปได้จากข้อมูลที่มีในขณะนี้เท่านั้น

งานศึกษาเรื่องชวานาและเรื่องเศรษฐกิจข้าวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ลงมาให้ข้อสรุปตรงกันว่า ชวานา ที่เป็นแรงงานสำคัญในระบบเศรษฐกิจข้าวก็คือ ไพร่หรือทาส ซึ่งเป็นอิสระหลังการ

⁴⁴ เอนก นาวิกมูล, เพลงนอกศตวรรษ, หน้า 692-782.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

ปฏิรูประบบไพร่-ทาสในสมัยรัชกาลที่ 5⁴⁷ ทั้งนี้การปฏิรูปดังกล่าวเริ่มต้นจากการที่ทรงมีพระราชกำหนดเมื่อปี พ.ศ. 2417 ให้ลูกทาสที่เกิดหลัง พ.ศ. 2411 เป็นไทแก่ตนเองโดยทันทีเมื่ออายุ 21 ปี⁴⁸ มีการตั้งทหารหน้าขึ้นในปี พ.ศ. 2423 โอนไพร่มาเป็นทหาร หันมาเรียกเก็บเงินค่าราชการ โดยการออกประกาศปี พ.ศ. 2439⁴⁹ นอกจากนี้การเกณฑ์แรงงานเกือบทั้งหมดได้ถูกแทนที่ด้วยการเก็บเงินค่าภาษีรัชชูปการอยู่แล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2443 โดยประมาณ⁵⁰ การออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารปี พ.ศ. 2448 โดยการกำหนดให้ชายฉกรรจ์เข้ารับราชการกำหนด 2 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุน และจะไม่ต้องเสียค่าราชการตลอดชีวิต⁵¹ จึงเท่ากับเป็นการยกเลิกระบบเกณฑ์แรงงานอย่างสิ้นเชิงในปีเดียวกัน จะสังเกตได้ว่าการยกเลิกระบบเกณฑ์แรงงานใน พ.ศ. 2448 ดูสอดคล้องกับการออกพระราชกำหนดในปี พ.ศ. 2417 โดยจำนวนทาสจะค่อยๆ ลดลงโดยตลอดในระยะเวลา 20 ปี และออกจากระบบเกณฑ์แรงงานไปเป็นสามัญชนในวัยที่สามารถเป็นกำลังแรงงานได้อย่างดี สันนิษฐานว่าจำนวนมากของไพร่และทาสที่กลายมาเป็นสามัญชนเหล่านี้กลายเป็นชาวนา แต่ก็เป็นไปได้เช่นกันที่อาจมีไพร่ทาสอีกจำนวนมากที่ประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ช่างฝีมือ ศิลปิน ค้าขาย หลังจากยกเลิกระบบเกณฑ์แรงงานในแบบเดิม และอาจมีบางส่วนในทั้งสองกลุ่มเข้าไปทำกินในที่ดินที่บุกเบิกใหม่ในเขตคลองรังสิต ตลอดจนที่ราบลุ่มภาคกลางทั้งอาจเพื่อรองรับการขยายตัวของการส่งออกข้าวสู่ต่างประเทศ หรือเพื่อวัตถุประสงค์อื่นๆ น่าสังเกตว่าในปี พ.ศ. 2448 เริ่มมีสถิติตัวเลขของการขยายพื้นที่ปลูกข้าวเป็นจำนวน 6.8 ล้านไร่ในภาคกลางและมีการ

⁴⁷ สุนทรื อาสะไวย์, ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 95; เดวิด บรูซ จอห์นสัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 3-4; ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม, ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544), หน้า 55-57; ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 29-30.

⁴⁸ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 30.

⁴⁹ สุนทรื อาสะไวย์, ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457, หน้า 95.

⁵⁰ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 30.

⁵¹ สุนทรื อาสะไวย์, ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457, หน้า 95.

ขยายตัวในอัตราที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจนถึงปี พ.ศ. 2487 โดยตลอด⁵² เมื่อประกอบกับเครือข่าย การขนส่งข้าวและการกระจายตัวของสินค้าด้วยเรือข้าว ตลอดจนความสัมพันธ์ของปริมาณหนังสือ ที่จำหน่ายได้หลังหน้าเก็บเกี่ยวที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้วนั้น จึงคาดว่าภาคกลางเป็นตลาดสำคัญแห่ง หนึ่งของหนังสือประเภทนี้

สำหรับตลาดที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของ "หนังสือวัดเกาะ" ก็คือ ภาคใต้ คุณสุดจิตต์เจ้าของ โรงพิมพ์วัดเกาะรุ่นที่สองและเติบโตมาในช่วงที่โรงพิมพ์ยังเฟื่องฟู ได้ให้สัมภาษณ์กับ เอนก นาวิก มูล ไว้ว่า ภาคที่ขายดีที่สุดคือภาคใต้โดยเฉพาะที่นครศรีธรรมราช รองลงมาคือภาคกลาง และภาค เหนือตามลำดับ ส่วนภาคอีสานขายไม่ได้เลย⁵³ ข้อมูลนี้นับได้ว่าสอดคล้องกับการอธิบายข้างต้นที่ ว่า ความรุ่งเรืองของเศรษฐกิจการค้าส่งออกและปลูกข้าวมีผลอย่างสำคัญกับการแพร่กระจายของ "หนังสือวัดเกาะ" เพราะภาคใต้บริเวณที่ราบลุ่มปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ถือเป็นแหล่ง ปลูกข้าวที่ใหญ่มากในภาคใต้ ส่วนพื้นที่แถบจังหวัดสงขลา กับจังหวัดที่อยู่โดยรอบทะเลสาบสงขลา ก็ถือได้ว่าเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญทางภาคใต้อีกแห่งหนึ่งเช่นกัน⁵⁴

หากจะอธิบายว่าการยกเลิกระบบไพร่-ทาสนั้น ส่งผลให้เกิดสามัญชน อาจรวมถึงกลุ่ม อาชีพอิสระ เช่น ช่างฝีมือ ศิลปิน ซึ่งเป็นกำลังทางเศรษฐกิจ และกิจกรรมทางสังคม คนเหล่านี้ น่า จะเป็นพื้นฐานให้เกิดกลุ่มผู้เสพ "หนังสือวัดเกาะ" ซึ่งอาจเป็นผู้เสพหลักในเรื่องจักรวาลย์ อยู่แต่ เดิม เมื่อมาเป็นสามัญชนนอกระบบไพร่แล้วความเคยชินที่จะเสพงานในลักษณะเดิมยังคงมีอยู่ หากแต่ความรุ่งเรืองของเศรษฐกิจและความเป็นอิสระชน ซึ่งต้องดิ้นรนเลี้ยงชีพด้วยตนเองมากกว่า ฟังฟังการอุปถัมภ์จากมูลนายแต่เดิม ทำให้ความสนใจย้ายจากเรื่องเจ้านายมาสู่ตัวเองและสภาพ รอบตัวมากขึ้น

⁵² ดูตารางที่ 1.1 ใน ผาสก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 20.

⁵³ เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 36. เอนกให้คุณสุดจิตต์เป็นรุ่นที่สามที่ดำเนินกิจการ ของโรงพิมพ์มา แต่ในความเห็นของผู้วิจัยคุณสุดจิตต์เป็นชั้นลูกของนายสินน่าจะรุ่นที่สองมากกว่า

⁵⁴ ดูบทที่ 3-4 ของ วินัย สุกใส, "วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ.2472-2503)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาการ ศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2546). และ พิเชฐ แสงทอง, "ศึกษาลักษณะ เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลป ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2545).

การปฏิรูประบบการศึกษาในระยะต้นของการขยายตัวทางการศึกษานั้น ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2441 โรงเรียนในระบบสมัยใหม่มีน้อย โดยมากเป็นของมิชชันนารี จนภายหลังปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสทำแผนปรับปรุงการศึกษาในเขตหัวเมืองโดยให้วัดเป็นศูนย์กลาง มีการฝึกพระสงฆ์ให้เป็นครู มีการพิมพ์ตำรา เพียงสามปีแรกมีการตั้งโรงเรียนเป็นจำนวนถึง 330 แห่งมีนักเรียนมากกว่าหนึ่งหมื่นสองพันคน ก่อนที่จะโอนความรับผิดชอบให้แก่กระทรวงมหาดไทยในการบังคับของสมเด็จพระยาวดำรงราชานุภาพเมื่อปี พ.ศ. 2453⁵⁵ การขยายตัวทางการศึกษาในช่วงนี้เมื่อเปรียบเทียบกับปีก่อนหน้า มีจำนวนผู้จบการศึกษา จาก 44,073 คนในปี พ.ศ. 2452 เป็น 83,966 คนในปี พ.ศ. 2453 และเป็น 133,444 คนในปี พ.ศ. 2454 ตามลำดับ⁵⁶ จนในที่สุดได้มีออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เพื่อขยายการศึกษาให้ทั่วประเทศ เป็นการพยายามเพิ่มจำนวนนักเรียนในระดับประถมขึ้นทั่วประเทศ โดยประมาณร้อยละ 40 ของเด็กอายุ 7-14 ปีได้เข้าโรงเรียนและมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นอย่างเสมอ เป็นไปได้ว่ามีการเรียนการสอนที่ทำให้คนในชนบทสามารถอ่านออกเขียนได้มากขึ้น อย่างไรก็ตามคุณภาพของนักเรียนที่จบการศึกษามานั้น เป็นสิ่งที่ต้องประเมิน ซึ่งผลที่ได้อาจจะไม่ดีไปกว่าการศึกษาในระบบเดิมจากวัดก็เป็นได้ และในระยะแรกแล้วแม้ว่าจะมีการแพร่กระจายของโรงเรียนมากขึ้นๆ แต่คงยังไม่ทั่วถึงครอบคลุมทั่วไป นอกจากนี้สำหรับในสังคมชนบทแล้วแรงงานในครัวเรือนถือเป็นสิ่งสำคัญ เพราะเป็นเสมือนแรงงานได้เปล่าโดยไม่ต้องเสียรายได้ซึ่งก็มีอยู่ไม่มากนักไปจ้างมา การที่ต้องส่งบุตรหลานในครอบครัวไปใช้เวลาหลายปีในการเรียนหนังสือ ถือเป็นกาทำให้ขาดแคลนแรงงานในครอบครัวไปไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย จึงทำให้มีหลายครอบครัวไม่ยอมส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียน แม้ว่าจะมีกฎหมายสำหรับลงทะเบียน ก็พบว่ามีการหลบเลี่ยงกันทั่วไป⁵⁷ แต่ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ไม่ได้ต้องการแสดง

⁵⁵ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 295-296.

⁵⁶ วุฒิชัย มูลศิลป์, "การปฏิรูปการศึกษาระบบสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕," ๒๐๐ปี ของการศึกษาไทย, หน้า 54.

⁵⁷ พิเชฐ แสงทอง, "ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ," หน้า 198-206. ตัวอย่างในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาช่วง พ.ศ. 2470-2480 แต่เข้าใจว่าลักษณะเช่นนี้ อาจพบได้ทั่วไปในที่อื่นๆ ด้วย

ว่าชาวชนบทไม่มีความรู้ เพียงแต่การเรียนรู้ของคนกลุ่มนี้อาจตั้งอยู่บนฐานคิดและวิธีการที่ต่างไปจากความเข้าใจในปัจจุบันหรือคนชั้นนำในเมืองในสมัยนั้น

สำหรับการศึกษาในระดับที่สูงกว่าภาคบังคับในระดับประถมนั้นจะสัมพันธ์กับการขยายตัวของระบบราชการด้วยเช่นกัน โดยเกิดจากความต้องการข้าราชการในระดับล่างเป็นจำนวนมากจึงเปิดโอกาสให้สามัญชนเข้ารับราชการได้ ปรากฏว่าระหว่างปี พ.ศ. 2433-2462 จำนวนข้าราชการที่กินเงินเดือนหลวงเพิ่มจากหมื่นสองพันคนเป็นแปดหมื่นคน และการที่จะเป็นข้าราชการระดับสูงได้นั้นการศึกษาในระบบใหม่เป็นสิ่งจำเป็น⁵⁸ ในปี พ.ศ. 2441 อีกเช่นเดียวกันที่องค์รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ก่อตั้ง โรงเรียนมหาดเล็กหลวง สำหรับอบรมเจ้านายภายในพระบรมมหาราชวังต่อมาในปี พ.ศ. 2445 ก่อนจะเปลี่ยนชื่อเป็น โรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการพลเรือน แล้วจึงรับบุตรหลานของตระกูลขุนนางเข้าเรียนด้วยและใน พ.ศ. 2459 ได้ปรับเปลี่ยนเป็น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเป็นการศึกษาที่เน้นการผลิตคนเพื่อป้อนระบบราชการสมัยใหม่⁵⁹ ซึ่งกำลังขยายตัวไปทั่วประเทศ ทำให้ได้กลุ่มคนที่มีทัศนคติและวิธีคิดที่ต่างไปเมื่อเทียบกับในชนบทข้างต้น

จะพบว่าด้วยปัจจัยทั้ง 5 ประการ ทั้งการความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมือง การขยายตัวทางเศรษฐกิจ การเลิกระบบไพร่-ทาส การปฏิรูประบบการศึกษา และการขยายตัวของระบบราชการสมัยใหม่ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีผลสำคัญและส่งผลกระทบต่อผู้คนจำนวนมากในสังคม น่าเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายประการนี้มีที่มาหรือต้นแบบจากดินแดนอาณานิคมและประเทศเจ้าอาณานิคมโดยรอบของสยาม แล้วถูกนำเข้ามาในสังคมขณะที่วิถีชีวิตของผู้คนจำนวนมากที่ยังคงมีความคิดและการรับรู้โลกที่ติดอยู่กับกรอบของจารีตดั้งเดิม หลายอย่างหลายประการ⁵⁹ สามารถพบเห็นการปรับตัว เลือกรสร ลักษณะทั้งเก่าและใหม่ที่ปรับผสมผสานในลักษณะทั้งที่กลมกลืน และลักลั่นกันทั่วไป ตัวอย่างเช่น เครื่องแต่งกายขณะที่ชนชั้นนำต่างพากันรับค่านิยมตะวันตกแต่งกายตามอย่างฝรั่ง แต่พลเมืองจำนวนมากยังคงแต่งกายในแบบเดิมมุ่งหมั่นใจกระเบนไว้ผมทรงมหาดไท เคี้ยวหมาก ฟันดำ สิ่งก่อสร้างอย่างตึกฝรั่งที่ผุดขึ้นอย่าง

⁵⁸ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, หน้า 299-300.

⁵⁹ ดูรายละเอียดของประเด็นต่างๆ เหล่านี้ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย," รัชกาลที่ ๕: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), หน้า 30-46.

มากจากความนิยมของผู้มีอันจะกินทั้งหลาย โดยผู้นำครอบครัวอาจมีกิจกรรมกิจการงานเป็นแบบ ตะวันตก แต่วิถีชีวิตครอบครัวภายในตึกเหล่านั้นยังคงดำเนินตามแบบที่เคยเป็นมาแต่เก่าก่อน นอกตัวตึกออกไปก็ยังไม่พบเห็นชีวิตเหล่านี้ดำเนินไปอย่างวันต่อวัน

ในทางด้านวรรณกรรมก็เช่นเดียวกัน ขณะที่รูปแบบการประพันธ์อย่างตะวันตกเริ่มได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นนำบางส่วน จนมีความพยายามแต่งเรื่องในแนวทางเช่นนี้ออกมา แต่ชนชั้นนำบางส่วนเช่นกัน ยังคงมีโลกทัศน์และความคิดในแบบคติตามจารีตเดิม ดังเช่น กรณี “เรื่องสนุก นีนิค” ซึ่งมีการถกเถียงกันว่าเป็นเรื่องสั้นเรื่องแรกหรือจะเป็นนวนิยายที่ยังแต่งไม่จบ แต่ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เมื่อเรื่องนี้มีการเผยแพร่ออกไป สมเด็จพระปวงพระบรมเชษฐาธิราชและเจ้าอาวาส วัดบวรนิเวศขณะนั้น ทรงโหม่นสมากจนไม่ต้องการจะเป็นเจ้าอาวาสที่วัดแห่งนี้อีก และทรงคิดวาทกรรมหลวงพิชิตปรีชากรผู้แต่งทรงประจานวัดของท่านให้ได้อายุ⁶⁰ การที่เรื่องนี้เป็นเรื่องแต่ง แต่เพื่อความสมจริงในเรื่องจึงใช้ฉากที่มีอยู่จริง เพื่อสร้างโลกจำลองในเรื่องให้มีความสมจริงนั้น ไม่อยู่ในโลกของการรับรู้ของคนส่วนใหญ่ในสมัยนั้น พอๆ กับการที่ในสำนักเดียวกันโลกของชาดกก็ยังแยกไม่ออกจากโลกของความเป็นจริง กล่าวคือในความคิดของคนกลุ่มนี้นั้นเรื่องราวต่างๆ ที่ปรากฏในชาดกเป็นความจริงเช่นกัน นั่นคือเส้นแบ่งระหว่างโลกที่เป็นจริงกับจินตนาการในเรื่องที่แต่งสมัยนั้น สำหรับคนบางกลุ่มแยกกันได้ไม่เด็ดขาด เขาเหล่านี้ไม่สามารถเข้าใจได้ว่าในเมื่อบรรยายฉาก ฉาก และเหตุการณ์ในท้องเรื่องมีอยู่จริง แล้วเรื่องราวทั้งหมดที่เกิดขึ้นในเรื่องแต่งจะไม่เป็นจริงไปได้ได้อย่างไร

ในลักษณะเดียวกันโดยการเปรียบเทียบนี้เอง น่าเชื่อได้ว่าผู้อ่านหรือผู้เสพจำนวนมากยังมีวิธีคิดและมองโลกในแบบคติทางพุทธศาสนาและไตรภูมิอยู่ ทำให้อาจจะยังไม่คุ้นเคยกับการเสพอ่านเรื่องข่าวที่เป็นความจริงมีข้อเท็จจริงเหล่านี้ อธิบายในที่นี้ได้ว่ากลุ่มคนอ่านหรือผู้เสพไม่คุ้นเคยกับรูปแบบงานเขียนประเภทความเรียงร้อยแก้วอย่างสมัยใหม่ เนื่องจากยังเคยชินกับจารีตมุขปาฐะผ่านการสวดอ่านและมหรสพ ประกอบกับการศึกษายังแพร่กระจายไม่ทั่วถึง จึงทำให้ไม่อ่านข่าวหรือหนังสือพิมพ์ตามไปด้วย แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าพวกเขาเหล่านี้ไม่สนใจข่าว ดังนั้นเพื่อให้สามารถเข้าใจเนื้อความและเรื่องราวได้ ผู้พิมพ์จึงเอาเนื้อหาหรือข่าวรวมถึงสาระต่างๆ ในแบบใหม่มาสื่อสารในรูปแบบที่คุ้นเคยแต่เดิมอย่างในเรื่องจักรๆวงศ์ๆ เป็นร้อยกรองอย่างกลอนลำตัดซึ่งกำลังเป็นที่นิยมในขณะนั้น เพื่อให้สามารถเข้าถึงกลุ่มคนเหล่านี้ได้

⁶⁰ พิทยา ว่องกุล, “เรื่องสั้นเรื่องแรกของไทย,” บานไม่รู้โรย 1: 4 (พฤษภาคม 2528): 20-28.

เราจึงพบความลึกลับจากการผสมผสานระหว่างสิ่งเก่ากับสิ่งใหม่ซ้อนเหลื่อมกันเกิดขึ้น เป็นลักษณะของการเปลี่ยนแปลงที่กำลังค่อยๆ ขยายตัว โดยที่ในขณะเดียวกันลักษณะของสังคมในแบบจารีตเดิมยังมีให้พบเห็นอยู่มากเช่นกัน จนอาจสรุปลักษณะสำคัญในช่วงเวลานี้ได้ว่าเป็นสังคมที่กำลังปรับเปลี่ยนตัวเอง แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงอยู่ในรอยต่อของการเปลี่ยนผ่าน และกำลังแสวงหาสิ่งใหม่ให้ตนเองด้วย

น่าสนใจที่จะหาคำอธิบายว่า ในสังคมที่กำลังปรับเปลี่ยนตัวเองเช่นนี้จึงมีความสนใจ ข่าวสารในรูปแบบของกลอนลำตัดเรื่องข่าวใน "หนังสือวัดเกาะ" ตลอดจนความสนใจในการแสวงหาสิ่งใหม่ของโลกชนบท แม้ระบบการศึกษาจะยังไม่ทั่วถึงและอัตราผู้รู้หนังสือน้อย แต่เหตุใด "หนังสือวัดเกาะ" ถึงสามารถขายได้มากและ "หนังสือวัดเกาะ" ถูกใช้งานอย่างไรบ้าง

ทัศนคติและค่านิยมในสังคมช่วงของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ทันสมัยใหม่

สิ่งที่เกิดขึ้นในโลกของการแสดงในช่วงก่อนหน้า พ.ศ. 2465 ขณะนั้น เกิดความนิยมในการแสดงแนวใหม่ที่รับมาจากพวกมุสลิมมลายูแถบปัตตานี นั่นคือ ดจิก ซึ่งต่อมาจะพัฒนากลายมาเป็นการแสดง ลิเก และ ลำตัด ในที่สุด ด้วยความนิยมในการแสดงทั้งสองนี้โดยเฉพาะ "ลำตัด" จึงมีการนำลำตัดไปเขียนวิจารณ์การทุจริตของข้าราชการ และต่อมาจึงมีการพิมพ์ "หนังสือวัดเกาะ" เป็นกลอนลำตัด เป็นเรื่องออกมา

กลอนลำตัดใน "หนังสือวัดเกาะ" มีทั้งลักษณะที่เป็นการสืบทอดของเดิมจากการพิมพ์เรื่องจักรวางศ์ฯ และลักษณะที่เป็นการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งก็คือรูปแบบของกลอนลำตัด อาจกล่าวได้ว่าการปรับเปลี่ยนจากความนิยมในเรื่องจักรวางศ์ฯ สู่ความนิยมในกลอนลำตัด เป็นการปรับเปลี่ยนในส่วนเนื้อหาของเนื้อหา ในขณะที่รูปแบบยังคงอิงลักษณะของความเป็นร้อยกรองในรูปแบบกลอนอย่างเดิมซึ่งสัมพันธ์กับการแสดงหรือมหรสพ ส่วนเนื้อหานั้นเปลี่ยนจากเรื่องที่เป็นนิยายร้อยกรองในแบบเก่าอย่าง พระอภัยมณี ไปสู่เรื่องที่มีลักษณะเป็นข่าวสารข้อมูล แต่แม้จะเปลี่ยนเนื้อหาไปสู่ข่าวสารข้อมูลมากขึ้นแล้วก็ตาม ข่าวสารข้อมูลนั้นก็ยังมีลักษณะเป็นข่าวที่ไม่เน้นเนื้อหาสาระ หากแต่เน้นความตื่นเต้นและสีสันของข่าวมากกว่าข่าวตามหน้าหนังสือพิมพ์ คือ เป็นเรื่องข่าวที่มีการลำดับเรื่องอย่างเป็นเรื่องเป็นราว มีที่มาที่ไปก่อนที่จะนำไปสู่จุดสำคัญของเรื่องอันจะนำไปสู่ผลสรุปของเรื่องราวในที่สุด

ลักษณะที่เปลี่ยนไปในช่วงปี พ.ศ. 2465-2475 อันเป็นยุคที่ "หนังสือวัดเกาะ" นำเรื่องข่าวมาพิมพ์เป็นกลอนลำตัดนั้น เป็นปรากฏการณ์ที่สอดคล้องกับบริบท และความเคลื่อนไหวทาง

สังคมขณะนั้น ปัจจัยสำคัญก็คือ การยกเลิกระบบไพร่-ทาส และความรุ่งเรืองของระบบเศรษฐกิจ การค้าส่งออกข้าว ซึ่งสร้างระบบเครือข่ายขนส่งสินค้าผ่านคูคลองที่ขุดใหม่จากการบุกเบิกที่ดิน เชื่อมระหว่างเมืองกับชนบท การกระจายสินค้าจึงสามารถกระทำได้อย่างกว้างขวาง ความรุ่งเรือง หลังหน้าเก็บเกี่ยว การไม่ต้องกังวลกับการเกณฑ์แรงงาน เป็นผลให้ชาวชนบททั้งหลายเหล่านั้นมี เวลาว่างสำหรับการรื่นเริงสังสรรค์ และให้ความสนใจกับตัวเองและสภาพรอบตัวใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงหลังการปฏิรูปตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เราจึงพบ "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงเวลานี้ ในหัวเรื่องที่มีลักษณะคล้ายจะสืบทอดงานในชนบวรณคดีแต่ดั้งเดิม แต่เนื้อหากลับเป็นเรื่องชีวิตประจำวันสมัยใหม่ต่างๆ มากมาย นอกเหนือไปจากกลอนลำตัดเรื่องข้าวด้วย ตัวอย่างเช่นเรื่อง นิราศไผ่ นิราศน้ำท่วมปีมะเส็ง ของนายเจริญ และ นิราศชมตลาดสำเพ็ง ของนายบุษย์⁶¹ เป็น วัตถุประสงค์อันอุดมสำหรับพ่อเพลงแม่เพลงและศิลปินพื้นบ้านต่างๆ หยิบฉวยไปใช้ในการแสดงได้เป็นอย่างดี

สำหรับในเรื่องของกลอนลำตัด มีลักษณะของการสืบทอดงานในชนบของเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ ปรากฏอยู่เช่นกัน ในหลายๆ ส่วนที่เด่นชัด คือ เรื่องของตัวละคร และแก่นเรื่อง

ใน "หนังสือวัดเกาะ" ช่วงที่กลอนลำตัดกำลังเป็นที่นิยม เรื่องข่าวคดีอุกฉกรรจ์ โดยเฉพาะ เรื่องโจรหรือเสือต่างๆ จะสามารถพบเห็นลักษณะที่มาจากตัวผู้ร้ายในเรื่องจักรๆวงศ์ๆ ได้ โดยผู้ร้ายของเรื่องโจรหรือเสือต่างๆ ยังคงคุณลักษณะของการเป็นตัวละคอนด้านเดียว เลวร้ายเป็นแบบฉบับอยู่เช่นเดิม แต่มีสิ่งที่ปรับเปลี่ยนเสริมเพิ่มเติมเข้ามาต่างไปจากเดิมด้วยเช่นกัน คือ ประการแรก การเป็นตัวเอกของเรื่อง หรือเป็นจุดศูนย์กลางของเรื่องราวทั้งหมด ตามธรรมเนียมในการตั้งชื่อเรื่องของ "หนังสือวัดเกาะ" แล้ว ชื่อเรื่องโดยมากจะตั้งตามชื่อของตัวเอกในเรื่อง เช่น โคนบุตร นางอุทัย เป็นต้น ชื่อเรื่องของ เรื่องข่าวคดีอุกฉกรรจ์ โดยเฉพาะเรื่อง โจร หรือ เสือ ต่างๆ จะเป็นชื่อของผู้ร้ายในท้องเรื่องนั่นเอง แสดงว่าเป็นตัวเอกของเรื่อง ประการที่สอง การเป็นผู้มีวิชาอาคม เช่น อยู่ยงคงกระพัน ล่องหนหายตัวได้ ตามชนบเดิมของเรื่องจักรๆวงศ์ๆ หากแต่คราวนี้ผู้ร้ายเป็น ฝ่ายมีวิชา ไม่ใช่ตัวเอกของเรื่อง ประการที่สาม เป็นการใส่รายละเอียดภูมิหลังของชีวิต และความ เป็นมาก่อนหน้าที่จะมาก่อคดีมากขึ้น ตัวอย่างเช่นเรื่องของ เสือผ่อน จอมโจรจันทบุรี ชลบุรี

⁶¹ โสมทัต เทเวศร์, กรุงเทพฯ ในนิราศ. และ โสมทัต เทเวศร์, นิราศไผ่และนิราศเป็นทหาร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2522).

ระยอง⁶² อาจใช้เพื่อสนองจุดมุ่งหมายในการแสดงกฎแห่งกรรม ให้เห็นสนองทันตาในชาติเดียวได้เด่นชัดขึ้น ตามแก่นเรื่องของเรื่องจักรวาลต่างๆ แต่เดิม

ตัวละครฝ่ายผู้ร้ายอีกลักษณะที่เด่นมากของเรื่องแนวคิดอุกฉกรรจ์ ก็คือ ผู้ร้ายฝ่ายหญิง ซึ่งเป็นตัวเอกของเรื่องเช่นกันแต่มีลักษณะตรงข้ามกับ ตัวเอกฝ่ายหญิง ตามแบบฉบับ แทบทุกประการ ไม่มีรูปสมบัติ ชาติกำเนิดต่ำ ไม่เป็นกุลสตรี ไม่เป็นศรีภรรยา เป็นฝ่ายกระทำ ในบางเรื่องอาจมีหน้าตาดี หรือพอมืออันจะกินหรือมีทรัพย์บ้าง แต่โดยมากแล้วจะไม่มีชาติกำเนิดในตระกูลสูงอย่างเจ้าหรือขุนนาง อีทองเลื่อนที่หักคองน้องผัว หรือ เรื่อง นางกิมไล้รูปงาม⁶³ มีลักษณะร่วมบางประการกับ ตัวเอกฝ่ายหญิง นอกแบบฉบับ โดยเฉพาะลักษณะของการเป็นฝ่ายกระทำ หรือไม่ตกอยู่ในบงการของชายเพียงแต่หนึ่งเป็นด้านร้าย อีกหนึ่งเป็นด้านดี ลักษณะร้ายคือ ความไม่งาม ความไม่ปกติ ในแบบแผนพฤติกรรม การคบชู้ ใ้รายละเอียดภูมิหลังของชีวิต และความเป็นมา นอกเหนือจากนี้มีลักษณะตามชนบผู้ร้ายในเรื่องจักรวาลต่างๆ ทุกประการ

ในตอนจบของกลอนลำตัดเรื่องข่าวคดีอุกฉกรรจ์ของ "หนังสือวัดเกาะ" นั้น ตัวเอกของเรื่องต้องถูกยิงตาย หรือถูกจับเพื่อรับโทษในคดีที่ก่อไว้ เป็นการย้ำแก่นเรื่องในลักษณะเดียวกับเรื่องจักรวาลต่างๆ ในการแสดงกฎแห่งกรรมที่สนองทันตา แต่ข้อสังเกตในกลอนลำตัดเรื่องข่าวประเภทนี้นั้น โดยเฉพาะเรื่องโจรมีลักษณะของการเป็น "ตำนาน" ท้องถิ่นถึงผู้ร้ายที่สร้างความตระหนกไปทั่ว หากจะยกกรณีปัจจุบันมาเปรียบเทียบเห็นพอจะเทียบกับกรณีของ ตีใหญ่ หรือ ซีอู๋ ได้ ไม่ใช่ข่าวที่มีลักษณะรายงานเหตุการณ์ประจำวันประเภทวันต่อวันว่าเกิดอะไรขึ้นบ้างอย่างข่าวทั่วไปในหนังสือพิมพ์ แต่เป็นข่าวเด่นที่มีลักษณะของเรื่องตื่นเต้นระทึกขวัญ อันเป็นที่สนใจไม่เพียงแค่นั้น แต่อาจยังโจษขานกันต่อมาอีกนาน ซึ่งเป็นอีกลักษณะที่ต่างไปจากชนบเดิมของเรื่องจักรวาลต่างๆ

สำหรับเรื่องข่าวประเภทข่าวอื้อฉาวหรือเป็นที่สนใจ และเรื่องที่เป็นสาระทั่วไปนั้น เป็นลักษณะใหม่ที่ไม่มีในของเดิม หากแต่เป็นอิทธิพลจากการแสวงหาและปรับเปลี่ยนไปสู่สิ่งใหม่ของสังคม ซึ่งเกิดขึ้นทั่วไปในขณะนั้น เป็นสังคมที่ต้องการการเรียนรู้และเสาะรับข้อมูลข่าวสาร ตามความสนใจของคนในแต่ละกลุ่ม ในแต่ละระดับ

⁶² ดูรายละเอียดในบทที่ 4 ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

⁶³ ดูรายละเอียดในบทที่ 4 ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

อาจกล่าวได้ว่าโลกทัศน์และทัศนคติเหล่านี้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เมื่อชาวตะวันตกเข้ามาในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งยังนำเทคโนโลยีการพิมพ์เข้ามาด้วย กลุ่มที่รับผลกระทบจากการเข้ามาของทั้งชาวตะวันตกและเทคโนโลยีการพิมพ์กลุ่มแรกคือ กลุ่มชนชั้นนำ ชาวตะวันตกเหล่านี้เข้ามาพร้อมกับแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่สามารถพิสูจน์ได้ ฐานคิดในแบบเดิมของชนชั้นนำ (รวมทั้งในหมู่ชาวบ้านด้วย) ที่อิงอยู่กับโลกทัศน์แบบไตรภูมิและพุทธศาสนาถูกโจมตีจากชาวตะวันตกว่าเป็นเรื่องเหลวไหล เรื่องราวปาฏิหาริย์ในชาดกในนิทานเป็นสิ่งที่ไม่น่าเชื่อถือ ชนชั้นนำบางส่วนจึงปรับตัวด้วยการพยายามปรับปรุงพระพุทธรูป พยายามอธิบายตอบโต้กับชาวตะวันตกเหล่านั้นว่า พุทธศาสนาเป็นสิ่งดี เรื่องราวที่เป็นนิทานต่างๆ เป็นสิ่งแปลกปลอมที่แทรกเข้ามาในสมัยหลังชาดกต่างๆ เป็นเพียงนิทานที่แต่งขึ้นมาเพื่อความสนุกจะเอาสาระอันใดไม่ได้ จึงเกิดงานอย่างเรื่องหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ที่แสดงความเห็นต่อเรื่องจักรวาลต่างๆ อันเป็นปฏิกริยาต่อทัศนคติและค่านิยมในแบบเดิมขึ้น⁶⁴

ความนิยมในเรื่องจักรวาลต่างๆ เหล่านี้ ยังเป็นการแสดงถึงลักษณะวิถีคิดของชาวบ้าน หรือกลุ่มคนที่เสพอ่านหนังสือ (รวมไปถึงกลุ่มผู้หญิงชั้นสูงในรั้ววังเองก็ยังคงมีความนิยมเรื่องลักษณะนี้) เหล่านี้ว่า ยังคงมีแนวคิดค่านิยมที่อิงอยู่กับโลกของพุทธศาสนาและแบบไตรภูมิ ไม่ได้ปรับเปลี่ยนไปตามกลุ่มชนชั้นนำที่พากันปฏิเสธอิทธิพล หรือสิ่งเหนือธรรมชาติที่พิสูจน์หรืออธิบายไม่ได้ในแบบวิทยาศาสตร์ ดังนั้นการที่คนในแต่ละกลุ่มอาจจะเป็นคนบ้านหรือชนชั้นสูงจะเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมตามแนวคิดของตะวันตกที่เข้ามาใหม่นั้นหรือไม่ ขึ้นอยู่กับความคิดความเชื่อของแต่ละบุคคล หากจะกล่าวโดยสรุปก็คือ การจะรับแนวคิดแบบตะวันตกหรือไม่แม้จะเป็นเรื่องของกระแสและแนวโน้ม แต่ก็เป็นเรื่องเฉพาะบุคคลด้วย ไพร่หรือสามัญชนหากรับแนวคิดตะวันตกอย่างชนชั้นนำเช่นกันแล้วก็อาจจะได้คนอย่างเทียนวรรณ แต่ถ้าคนชั้นสูงในรั้ววังยังคงมีวิถีคิดโลกทัศน์แบบไตรภูมิโดยไม่รับแนวคิดและค่านิยมตะวันตกแล้ว ก็อาจมีทัศนะไม่ต่างจากกลุ่มผู้เสพ "หนังสือวัดเกาะ" ดังนั้นการกล่าวถึงเมืองกับชนบท จึงเป็นการกล่าวถึงในลักษณะเปรียบเทียบ ซึ่งอันที่จริงนั้นทั้งสองส่วนเหลื่อมซ้อนทับกันอยู่ ความเป็นเมืองหรือชนบทในช่วงเวลานั้นจึงไม่ได้แยกขาดจากกันอย่างเด็ดขาด เราจึงอาจเห็นลักษณะของความเป็นชนบทในกลุ่มชาวเมืองหรือแม้แต่ในรั้ววัง แต่จากความเปลี่ยนแปลงที่นำเข้ามาโดยชาวตะวันตกข้างต้น ประกอบกับการปรับตัวของสังคมภายหลังการเลิก

⁶⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ, หน้า 1-2 และ 246.

ระบบไพร่-ทาส ผลกระทบที่เคยเกิดขึ้นกับคนชั้นนำจึงแทรกซึมมาสู่คนชั้นล่าง จึงสะท้อนความเป็นเมืองอยู่ในชนบทด้วยเช่นกัน

ลักษณะเด่นของสังคมไทยหลังการเลิกระบบไพร่-ทาสแล้วนั้น ก็คือความเคลื่อนไหวและบทบาทของสามัญชนที่หลุดมาจากระบบไพร่-ทาสแต่เดิม คนเหล่านี้จำนวนมากกลายเป็นชาวชนบทบางส่วนหากบุกเบิกที่ทำกินก็เป็นชาวนาอิสระ และบางส่วนคือคนในกลุ่มวิชาชีพต่างๆ ในสังคม เช่น ข้าราชการ นักเขียน ศิลปินต่างๆ ซึ่งหากได้รับการศึกษาในระบบโรงเรียนจนถึงระดับสูงเช่นในระดับมัธยม มีความเป็นไปได้ว่าจะมีทัศนคติค่านิยมโน้มเอียงไปทางตะวันตกมากกว่า ผู้ที่มีการศึกษาในระดับต่ำลงมาอย่างในระดับประถม⁶⁵ ดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องพ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านในหัวข้อ "การปรับเปลี่ยนสังคมจากสมัยจารีตสู่ช่วงของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ทันสมัยใหม่" ข้างต้น

เชื่อว่าจำนวนมากของสามัญชนก็คือไพร่ที่กลายมาเป็นอิสระนั่นเอง ดังนั้นทัศนคติและค่านิยมส่วนมากจึงยังคงไม่ต่างไปจากเดิมในสมัยจารีตมากนัก ที่สำคัญมากกว่าครึ่งหนึ่งในจำนวนนี้ไม่รู้หนังสืออ่านไม่ออกเขียนไม่ได้โดยเฉพาะในหมู่ผู้หญิง แต่เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางสภาพภายนอกและบรรยากาศของยุคสมัย เป็นตัวกระตุ้นความสนใจในสิ่งต่างๆ รอบตัว สังเกตได้จากความสนใจในเนื้อหาของเรื่องใน "หนังสือวัดเกาะ" ย้ายจากเรื่องของ เจ้านาย หรือ กษัตริย์ มาเป็นเรื่องใกล้ตัวมากขึ้นคือเป็น เรื่องชาวบ้าน แต่ลักษณะของชาวบ้านใน "หนังสือวัดเกาะ" เป็นการนำข่าวหรือเหตุการณ์ที่โด่งดังมาแต่งขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องที่มีสีสันตื่นเต้นชวนติดตามแล้วนำมาพิมพ์ขาย

จากทั้งรูปแบบและเนื้อหาที่พิมพ์เป็น "หนังสือวัดเกาะ" นี้ ทำให้สังเกตได้ถึงลักษณะของกลุ่มผู้อ่านผู้เสพหรือผู้ใช้ "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงนี้ อันเป็นลักษณะของกลุ่มคนที่ผสมผสานอยู่ระหว่างโลกในแบบมุขปาฐะ ซึ่งรับรู้ผ่านการฟังในลักษณะร้อยกรองในแบบเดิม แต่ขณะเดียวกันก็มีความสนใจข่าว สารระ ข้อมูล ที่มีลักษณะเป็นข้อเท็จจริง หรือเป็นความจริงมากขึ้น อาจเป็นไปได้ว่าการรับรู้ข่าวสารข้อมูลสมัยใหม่ ในลักษณะเดียวกับข่าวสารข้อมูลที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์ กำลังจะเริ่มขึ้นหรือเป็นที่ยอมรับในคนกลุ่มนี้ แต่ขณะเดียวกันโดยโครงสร้างของลำตัดเองซึ่งยังคงเป็นภาษาในลักษณะของร้อยกรอง คือ มีสัมผัสในลักษณะเช่นเดียวกับเรื่องจักรววงศ์ๆ ทำให้สามารถนำเรื่องราวเข้าสู่การรับรู้ของคนกลุ่มนี้ได้กว้างขวางกว่ารูปแบบการเขียนข่าวที่ยังจำกัดตัวอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นนำ หรือผู้ที่ได้รับการศึกษาผ่านระบบโรงเรียนจนยอมรับค่านิยมตะวันตก

⁶⁵ ดูรายละเอียดในส่วนที่กล่าวถึงพ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านประกอบ

เรื่องของความสนใจในเรื่องข่าวในหมู่สามัญชนชาวบ้านชาวชนบทที่หลุดจากระบบไฟร์นี้ เป็นไปได้อย่างยิ่งว่าเมื่ออยู่ในรูปของหนังสือพิมพ์แล้ว คนกลุ่มที่นิยมในเรื่องจักรวาลต่างๆ เดิมไม่อ่าน แม้ข่าวสารตามหน้าหนังสือพิมพ์จะมีความน่าสนใจเพียงไรก็ตามก็ยังไม่สามารถเข้าถึงคนกลุ่มนี้ได้ เพราะไม่คุ้นเคยกับลักษณะร้อยแก้วแนวใหม่ของชาวตะวันตก หากแต่คุ้นกับรูปแบบของนิยายคำกลอนเรื่องจักรวาลต่างๆ และกลอนสวด ผ่านสื่อและการแสดงต่างๆ อย่างละคร หรือเพลง จึงมีการนำเนื้อหาข่าวเหล่านี้ไปใส่ในรูปแบบลำตัด เพื่อให้สามารถรับและเข้าใจในเนื้อหาความได้ง่ายขึ้น อาจเป็นเพราะไม่เข้ากับลักษณะการเสพรับในโลกทัศน์เดิมของผู้่านกลุ่มนี้ โรงพิมพ์ผู้ผลิตจึงอุดหนุนว่านี่ด้วยการพิมพ์เนื้อหาที่เป็นสาระเหล่านี้ในกลอนลำตัด ซึ่งกำลังได้รับความนิยมอย่างสูงในขณะนั้น เป็นการผสมผสานเรื่องที่เป็นสาระอย่างหนังสือพิมพ์ ตลอดจนความเรียงเชิงอธิบายที่ให้ความรู้ต่างๆ กับเรื่องที่เป็นความบันเทิงในแบบเรื่องประโลมโลกย์เข้าด้วยกัน ด้วยลักษณะที่ผสมผสานกันเช่นนี้เอง อาจเป็นเครื่องแสดงว่าสังคมของผู้เสพในกลุ่มนี้ได้เริ่มปรับตัว และเปิดรับสิ่งใหม่ด้วยความสนใจ แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงคุณลักษณะในสังคมแบบจารีตดั้งเดิมอยู่ในหลายส่วนหลายประการ

สรุปได้ว่า หากมองผ่านภาพรวมของกระแสวัฒนธรรมการพิมพ์ที่เกิดขึ้น จะพบว่า "หนังสือวัดเกาะ" ในช่วงกลอนลำตัด เป็นสิ่งพิมพ์ที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในช่วงรอยต่อของโลกในจารีตเก่าซึ่งกำลังเสื่อมและใกล้จะปิดฉากลง แต่ขณะเดียวกันโลกสมัยใหม่เพิ่งเริ่มจะเข้ามาสู่วิถีชีวิตในชนบท

ความเปลี่ยนแปลงของกลุ่มผู้เสพที่กล่าวข้างต้นโดยเฉพาะในชนบท และในกลุ่มที่มีการศึกษาไม่สูง หรือยังศึกษาตามวัดในระบบจารีตซึ่งอาศัยทั้งในเมืองและในชนบท เป็นความเปลี่ยนแปลงที่ยังอยู่บนพื้นฐานแนวคิดทางพุทธศาสนาและไตรภูมิ แต่เน้นความเป็นไปในโลกนี้ ทำได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เห็นผลในชาตินี้ แต่ขณะเดียวกันจากความเปลี่ยนแปลงของเนื้อหาที่เดิมเน้นในเรื่องจักรวาลต่างๆ มาเป็นกลอนลำตัดเรื่องข่าว ก็ยังแสดงให้เห็นถึงความต้องการข้อมูลข่าวสาร ความเป็นจริง ความรู้ และต้องการเรียนรู้โลกกว้างขึ้นในเรื่องต่างๆ อันเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงในการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5

น่าเชื่อว่าคนเหล่านี้เองคือลูกค้ากลุ่มใหญ่ของ "หนังสือวัดเกาะ" นอกเหนือจากคนที่ชอบเรื่องจักรวาลต่างๆ เดิมอย่างพวกผู้หญิงในวัง หรือไพร่ในระบบเดิมแต่ดำรงชีวิตประกอบอาชีพในเมือง ลักษณะของลูกค้ากลุ่มนี้มีข้อเด่นที่สำคัญคือ มีปริมาณมากอย่างเป็นกลุ่มก้อน แม้ว่าจะอ่านไม่ออกแต่มีความสนใจใคร่รู้ โดยอาจใช้วิธีดูจากการแสดงมหรสพต่างๆ วานให้คนอื่นอ่านให้

หรือจ้างเด็กอ่านให้ฟัง หรือเช่าหรือซื้อหากพอมีรายได้และพอรู้หนังสือจนพออ่านออกเขียนได้ เนื่องจากเป็นร้อยกรองจึงง่ายต่อการที่จะจดจำเรื่องราวต่างๆ โดยเฉพาะเมื่อเป็นกลอนลำตัดที่ได้รับ ความนิยมในสมัยนั้นทำให้สามารถจำมาร้องเล่นระหว่างกันได้ ซึ่งคงได้ทำให้ความนิยมต่อเรื่อง จักรพรรค์ฯ ลดลงไปบ้างแต่ก็ไม่ได้หายไปโดยสิ้นเชิง

ขณะเดียวกันจากการขยายตัวของระบบราชการ และด้วยการส่งเสริมการศึกษาของรัฐ ที่ ต้องการให้การศึกษาระดับประถมเกิดขึ้นเป็นการศึกษาภาคบังคับทั่วประเทศ มีผลให้คนรุ่น ใหม่ ๆ ที่ได้รับการศึกษาในระบบนี้ มีโอกาสรับค่านิยมตะวันตกได้มากขึ้นโดยเฉพาะหากศึกษาต่อ ในระดับที่สูงขึ้นไป สำหรับในเมืองสามัญชนเหล่านี้อาจประกอบอาชีพอิสระ เช่น คำขาย หรือบาง ส่วนที่มีการศึกษาก็อาจไปรับราชการ สำหรับในชนบทคนเหล่านี้คือไพร่ทาสในสังคมเดิมที่บางส่วน ก็มาเป็นชาวนาอิสระ และบางส่วนอาจเป็นเจ้าของนาเองหรือรับจ้างเจ้าของที่ดินทำนาด้วยก็ได้ ทั้ง ยังมีบางกลุ่มที่มีอาชีพอิสระเช่น นักแสดง ศิลปินพื้นบ้านที่เดินทางไปยังที่ต่างๆ คนกลุ่มนี้มีจำนวน มากและส่วนใหญ่ไม่ได้รับการศึกษา หรือศึกษาตามวัดในลักษณะเดิม และมีบางส่วนศึกษาใน ระดับต้นของระบบโรงเรียน จนพอจะสามารถอ่านออกเขียนได้ แต่มีไม่มากนักที่จะมีการศึกษาต่อ ไปในระดับที่สูงขึ้นในชั้นมัธยม จนสามารถไปประกอบอาชีพเป็นครูประชาบาลได้ ซึ่งจะมีผลทำให้ ความนิยมอ่านเรื่องอ่านเล่นที่เป็นความร้อยแก้วอย่างนวนิยายสมัยใหม่มีมากขึ้น ขณะเดียวกันรูป แบบร้อยกรองเก่านั้นได้ค่อยๆ หดความจำเป็นไป ไม่มีการนำมาใช้เป็นโครงในการเล่าเรื่องใหม่ๆ โดยเฉพาะในภาษาร้อยแก้วที่ใช้ในการอธิบายศาสตร์หรือภาษาทางวิชาการ ที่มีในการศึกษาระดับ สูงขึ้นไปอย่างระดับอุดมศึกษาในมหาวิทยาลัยทำให้คนกลุ่มหนึ่งที่มีการศึกษา และมีโอกาสเป็นคน ชำนาญในสังคมไม่คุ้นเคยกับลักษณะภาษาแบบร้อยกรองนี้ จนนานไปทำให้ไม่เห็นความสำคัญซ้ำยัง เหยียดว่าเป็นหนังสือราคาถูกที่ไม่มีคุณค่าควรแก่ความสนใจ

ด้วยปัจจัยหลายประการเหล่านี้เป็นผลให้ "หนังสือวัดเกาะ" ไม่มีฐานลูกค้าใหม่ๆ จาก คนในกลุ่มนี้ นั่นคือ มีแต่ลูกค้ากลุ่มเดิมในปริมาณมาก แต่ไม่ได้ลูกค้ากลุ่มใหม่จากคนที่มีการ ศึกษาในระดับสูงขึ้นไปหรือในเมือง ซึ่งจะนิยมอ่านงานร้อยแก้วจำพวกนวนิยายหรือเรื่องแปลจาก ฝรั่งเศสมากกว่า เมื่อระยะเวลาผ่านไปลูกค้ากลุ่มเดิมเริ่มร่วงโรยตายไป ตลาดจึงหดตัวอย่างช้าๆ จะ สังเกตได้ว่าลูกค้าส่วนใหญ่จะอยู่ในชนบทตามเขตพื้นที่ปลูกข้าวโดยเฉพาะในภาคกลางหรือมีการส่ง ออกข้าวอย่างคึกคักในภาคใต้ ส่วนในเมืองนั้นขายแทบไม่ได้⁶⁶ แม้ว่าโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญจะเคยมี

⁶⁶ เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 34-35.

ความพยายามในการปรับมาพิมพ์เรื่องร้อยแก้วชายบ้างแต่ก็ไม่เป็นที่ยอมรับจากลูกค้าในกลุ่มเดิม จึงต้องกลับไปพิมพ์เรื่องร้อยกรองในแบบเดิมอีก⁶⁷ ขณะที่คู่แข่งชั้นในเรื่องร้อยแก้วนั้น มีฐานลูกค้าจากคนกลุ่มใหม่ที่เป็นข้าราชการ หรือได้รับการศึกษาในระบบโรงเรียนมาแต่เดิมซึ่งมีความนิยมในการอ่านจากร้อยแก้วมากกว่า ด้วยการส่งเสริมการศึกษาของรัฐทำให้ปริมาณลูกค้ากลุ่มนี้เพิ่มปริมาณจนมาเบียดกลุ่มของ “หนังสือวัดเกาะ” ออกไปในที่สุด

“หนังสือวัดเกาะ” ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ต้นสมัยใหม่

พัฒนาการของการที่เรื่องอ่านเล่นหรือนวนิยายของไทย เป็นสิ่งที่รับเข้ามาจากตะวันตก ซึ่งมีความแตกต่างจากขนบวรรณกรรมแต่เดิมอย่างเห็นได้ชัด มีข้อสังเกตว่านวนิยายไทยเริ่มมีลักษณะเป็นของตนเองชัดเจนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2472 และเข้าสู่ยุครุ่งเรืองเติบโตหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นการขยายตัวพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม⁶⁸ โดยเป็นกระบวนการที่เริ่มมาแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีจุดเริ่มต้นจากการแปลเรื่องของฝรั่ง หลังจากนั้นจึงเริ่มมีการแต่งเองเป็นเรื่องสั้นๆ ก่อนที่จะขยายไปแต่งเรื่องยาวในที่สุด⁶⁹

หลักหมายสำคัญของนวนิยายในสังคมไทยนั้นเริ่มต้นที่ การแปลเรื่อง ความพยายาม ของ “แม่วัน” อันเป็นนามปากกาของ พระยาสุรินทรราชา หรือชื่อเดิมว่า นกยูง วิเศษกุล แปลมาจากเรื่อง Vendetta ของ Marie Corelli รวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2443⁷⁰ สังเกตได้ว่าผู้ที่ให้กำเนิดนวนิยายก็คือบรรดาเจ้านายหรือกลุ่มคนชั้นนำที่ได้รับการศึกษามาจากต่างประเทศ แล้วนำมาเผยแพร่โดยการ “แปลง” ลงในวารสารต่างๆ ให้ผู้ที่พอมีความรู้อ่านออกเขียนได้ได้อ่าน เช่น การที่รัชกาลที่ 6 ทรงแปลเรื่องนักสืบชุด Sherlock Holmes เป็นชุด นิทานทองอิน ลงพิมพ์ในทวีปปัญญา เป็นตอนๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2447-2450 โดยทรงใช้นามปากกาว่า “นายแก้วนาย

⁶⁷ เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 34-35.

⁶⁸ ตรีศิลป์ บุญขจร, นวนิยายกับสังคมไทย (๒๔๗๕-๒๕๐๐), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 1.

⁶⁹ สุมาลี วีระวงศ์, ร้อยแก้วแนวใหม่ของไทย พ.ศ.๒๔๑๗-๒๔๕๓ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2547), หน้า (11)-(13) และโปรดดูตารางวิเคราะห์ ในภาคผนวก ข หน้า (48)-(123).

⁷⁰ ตรีศิลป์ บุญขจร, นวนิยายกับสังคมไทย (๒๔๗๕-๒๕๐๐), หน้า 1.

ขวัญ"⁷¹ ก่อนหน้านั้นก็มีเรื่อง ถือคำมั่นแก้คำ "จริงๆ" โดย "เจ้าฟ้าภาณุรังษีว่างวงศ์" ลงใน วชิรญาณวิเสศ พ.ศ. 2433 เรื่อง ใช้หนี้ตำราหน้าของเรา โดย "กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์" ลงใน วชิรญาณวิเสศ พ.ศ. 2436 เรื่อง แม่สื่อกระดาด โดย "ขุนบัญญัติวรราช" ลงใน วชิรญาณวิเสศ พ.ศ. 2437 เรื่อง ต้นร้ายปลายดี โดย "น.ม.ส." ลงใน วชิรญาณ พ.ศ. 2438 เรื่อง ลายตามหน้า และ สู้กันด้วยกลินยาพิษ โดยผู้แต่งคนเดียวกัน (น.ม.ส.) ปี พ.ศ. 2439 เรื่อง ชายชีวิตให้แก่หญิงสาว โดย "ลั่นจี่" ลงใน กุลสตรี พ.ศ. 2450 เป็นต้น⁷² จากหน่ออ่อนเหล่านี้เองที่ค่อยๆ พักตัวเป็นเรื่องสั้นและนวนิยายสมัยใหม่ในที่สุด

ในขณะเดียวกันเรื่องอ่านเล่นหรือนวนิยายเอง ก็ได้มีการพิมพ์ขายในรูปเล่มลักษณะเดียวกันกับ "หนังสือวัดเกาะ" เช่นกัน คือ มีรูปเล่มขนาด 16 หน้ายกแต่อาจมีความหนามากกว่าราว 64 หน้าหรือ 4-6 ยกในราคาที่ไม่แพงคือ ขายราว 15-20 สตางค์⁷³ จนพอสามารถซื้อหาหรือเช่าได้ จนกลายเป็นว่าหนังสือเรื่องอ่านเล่นเหล่านี้เข้ามาขายแข่งกับ "หนังสือวัดเกาะ" โดยเฉพาะในเมืองหรือในหมู่ผู้ที่มีการศึกษาตามระบบใหม่ ที่เริ่มมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5

การขยายตัวของการศึกษาสมัยใหม่

การศึกษาในสมัยโบราณ ไม่มีโรงเรียน ไม่มีหลักสูตร ไม่มีครูอาชีพ ไม่มีการรับรองวิทยฐานะ แต่ก็มีความมีประสิทธิภาพพอควร คือ สามารถอ่านออกเขียนได้ คิดคำนวณได้ ทัวไปเน้นการสืบทอดวิชาชีพในสกุล⁷⁴ ผูกพันอยู่กับวัดและพระสงฆ์หรือสถาบันศาสนา หรือตามบ้านขุนนางและเจ้านาย การสอนหนังสือของครูอาจารย์สมัยนั้นเป็นการสมัครใจสอนเพื่อเอาบุญและสอนได้ไม่มากคราวละไม่เกิน 4-5 คนเท่านั้น ลักษณะเป็นการต่อหนังสือตามสติปัญญาของศิษย์แต่ละคน โดยการเขียนแม่แบบให้คัดลอกจดจำบนกระดาน เมื่อจำได้ดีแล้วจึงลบแม่แบบเดิมแล้วครูจะต่อให้ใหม่ในขั้นสูงขึ้นไป และเมื่อรู้กฎเกณฑ์ในทางภาษาดีแล้วครูจะให้ทำงานประพันธ์ร้อยกรอง

⁷¹ วิภา กงกะนันท์, กำเนิดนวนิยายในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2540), หน้า 252.

⁷² สุมาลี วีระวงศ์, ร้อยแก้วแนวใหม่ของไทย พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๕๓, ในส่วนตารางวิเคราะห์ ในภาคผนวก ข หน้า (48)-(123).

⁷³ ส. บุญเสนอ, ตามรอยลายสือไทย, หน้า 31-32.

⁷⁴ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อรุณยา, "การศึกษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)," ๒๐๐ปี ของการศึกษาไทย, หน้า 3.

เช่น เสือโค อนิรุทธ์ สมุทรโฆษ สังข์ทอง พระยาฉัตรทันต์ จันทรโคจร เพชรมงกุฎ กากี สวัสดิรักษา และปรมัตถ์⁷⁵ ซึ่งก็คืองานที่ต่อไปจะมีการนำมาพิมพ์ขายเป็นเรื่องจักรวาลต่างๆ ใน "หนังสือวัดเกาะ" นั้นเอง เมื่อศึกษามาถึงขั้นนี้แล้วโดยทั่วไปก็จะลากกลับไปประกอบอาชีพตามครอบครัว เว้นแต่ที่บ้านจะมีกำลังส่งจึงสามารถศึกษาต่อในชั้นสูงถึงระดับตัวขอม หรือบาลีได้ นอกจากนั้นจะเป็นวิชาเฉพาะเพื่อรับราชการหรือประกอบอาชีพตามถนัด เช่นหลักพิชัยสงคราม การคำนวณฤกษ์ ผานาทีพยากรณ์ เป็นต้น

การศึกษาเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในช่วงหลังปี พ.ศ. 2441 ก่อนหน้านั้นแม้จะมีความพยายามปฏิรูปแต่ก็ยังไม่ได้เป็นระบบระเบียบนัก แต่จากเหตุขัดข้องหลายประการทั้งจากความขาดแคลนบุคลากร การเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ อย่างการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลที่มีความจำเป็นเร่งด่วนกว่า และสถานการณ์การล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก จนมาในช่วงหลัง พ.ศ. 2441 แล้วจึงสามารถดำเนินการได้ดีขึ้นกว่าในระยะแรก

ดังจะเห็นได้จากชุดเอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พิมพ์โดยคุรุสภา⁷⁶ ได้แสดงถึงช่วงระยะที่เริ่มและต่อระยะต่อเนื่องจากนั้นของการปฏิรูปการศึกษาตามแบบชาติตะวันตกจะเห็นภาพการขยายตัวของผู้อ่านออกเขียนได้ การจัดตั้งโรงเรียน การผลิตแบบเรียน และความพยายามในการจัดการศึกษาภาคบังคับ อันเท่ากับเป็นการขยายฐานผู้อ่านหรือผู้บริโภคสิ่งพิมพ์ให้มากขึ้น

จากเอกสารเราพบว่า การจัดการศึกษาในระยะแรกไม่เป็นที่สนใจเท่าที่ควร เพราะทางราชการเองในระยะแรกก็ต้องการเฉพาะบุตรหลานของบรรดาขุนนาง เข้าโรงเรียนเพื่อผลิตเป็นข้าราชการแก่กรมกองต่างๆ ในการปฏิรูประบบราชการ จนเมื่อเห็นว่าขาดแคลนคนอย่างมากจึงขยายออกสู่ประชาชน แต่แม้กระนั้นการเข้าเรียนก็ยังต้องใช้ระบบฝากเข้าเรียนมากกว่าการสอบเข้า นอกจากนี้ชาวบ้านกลัวว่าทางราชการจะเอาเด็กเหล่านี้ไปเป็นทหาร ทางการใช้การเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไม่ต้องสักข้อมือมาเป็นการจูงใจ⁷⁷ มีการปรับปรุงแบบเรียนจากเดิมที่มี จินตามณี

⁷⁵ ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุรยา, "การศึกษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)," ๒๐๐ปี ของการศึกษาไทย, หน้า 11.

⁷⁶ เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ในโอกาสครบรอบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสวยราชย์, กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2511).

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

มาเป็นแบบเรียนหลวงของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) หรือหลวงสารประเสริฐขณะนั้นประกอบด้วย หนังสือ “มูลบทบรรพกิจ, วาหนิตนิกร, อักษรประโยค, สังโยคพิธาน, ไวพจนพิจารณ์, พิศาลการันต”⁷⁸ โดยผู้ที่สอบไล่มูลบทบรรพกิจได้ถือเป็นขั้นต้น สอบไล่สังโยคพิธานเป็นขั้นกลาง พิศาลการันตเป็นขั้นสูง⁷⁹ และมาเป็นแบบเรียนเร็วของสมเด็จพระยาดำรงฯ ตามลำดับ มีการตั้งกระทรวงธรรมการหรือกระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน เกิดห้องสมุดสำหรับประชาชนขึ้นเป็นครั้งแรกคือ หอสมุดวชิรญาณ ปริมาณของโรงเรียนเพิ่มมากขึ้นซึ่งโดยมากเป็นโรงเรียนวัด ปริมาณผู้ที่สอบชั้นกลางได้จะมากที่สุด⁸⁰ โดยหลักสูตรในระยะนี้เน้นหนักในความรู้หนังสือ ลายมือสวยงาม การคิดเลขเป็น ความรู้ในเรื่องพงศาวดาร ส่วนโรงเรียนที่มีสอนภาษาอังกฤษด้วยนั้น จะมีการให้หัดแปล หัดเขียน เลขและภูมิศาสตร์⁸¹

นอกจากการส่งเสริมให้มีการเรียนการสอนภาษาอังกฤษแล้ว ยังมีการให้ทุนไปศึกษาต่อยังต่างประเทศด้วยอันเป็นการกำเนิดของนักเรียนทุนเล่าเรียนหลวงในปี พ.ศ. 2440 ทำให้มีผู้สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ หรือนักเรียนนอกมากขึ้นในเวลาต่อมา⁸² จนเมื่อพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เปี้ย มาลากุล ต่อไปจะเป็น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) ขณะเป็นอัครราชทูตประจำอังกฤษได้ส่ง “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในเทศอังกฤษ” มาถวายเมื่อ เมษายน พ.ศ. 2441 โดยถวายความเห็นมีสาระสำคัญว่า ควรเน้นการยกระดับมาตรฐานการศึกษาภายในประเทศขึ้น เพื่อเป็นการลดจำนวนการส่งผู้ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศให้น้อยลง เนื่องจากมีค่าใช้จ่ายมากและได้ผลไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เหตุเพราะการส่งคนไปศึกษาต่างประเทศจำนวนหนึ่งนั้นมีทั้งผู้ที่เรียนจนจบการศึกษามีวิชาความรู้กลับมาบ้าง แต่จำนวนมากเช่นกันที่เรียนได้เพียงครึ่งๆ กลางๆ หรือถึงกับเรียนไม่ได้ผลหรือไม่สำเร็จ นอกจากนี้จำนวนผู้ที่สำเร็จการ

⁷⁸ เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 8.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16 128.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

⁸² ธิดา สาระยา, ราษฎรในครรถองแห่งความเจริญของสยาม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2540), หน้า

ศึกษากลับมาเองนั้นก็มึนน้อยจนไม่สามารถแก้ปัญหาได้⁸³ ในปลายรัชสมัยจึงมีการแบ่งความรับผิดชอบเรื่องการศึกษาให้ 3 กระทรวงดังนี้

- 1) กระทรวงมหาดไทย เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดให้วัดเป็นที่สอนหนังสือให้หมดและสอดส่องให้เด็กชายหญิงได้เข้าเรียนด้วย
- 2) กระทรวงนครบาล เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ และจะมีพระราชบัญญัติบังคับเด็กอายุ 8-14 ปี เข้าเรียน เริ่มแต่ปี พ.ศ. 2454
- 3) กระทรวงธรรมการ เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษาแบบเลี้ยงตัวเอง โดยเก็บเงินค่าเล่าเรียนและบังคับให้นักเรียนหาที่เรียนเอง กระทรวงจะจัดให้มีโรงเรียนรัฐบาลระดับประถมเมืองละโรง และระดับมัธยมมณฑลละโรง"⁸⁴

การขยายตัวทางการศึกษาในช่วงนี้เมื่อเปรียบเทียบกับปีก่อนหน้า มีจำนวนผู้จบการศึกษาจาก 44,073 คนในปี พ.ศ. 2452 เป็น 83,966 คนในปี พ.ศ. 2453 และเป็น 133,444 คนในปี พ.ศ. 2454 ตามลำดับ⁸⁵ จนในที่สุดได้มีออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เพื่อขยายการศึกษาให้ทั่วประเทศ เป็นการพยายามเพิ่มจำนวนนักเรียนในระดับประถมขึ้นทั่วประเทศ

การขยายตัวของระบบการศึกษาภาคบังคับตั้งแต่สมัยปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาก็เป็นเงื่อนไขที่สำคัญอย่างมากในการช่วยขยายตลาดการอ่านให้กว้างขวางออกไปโดยเฉพาะในหมู่ผู้หญิงเอง จำนวนของผู้หญิงที่เข้าศึกษาในระบบโรงเรียนในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2458-2468 ก็มีเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ โดยมีจำนวนเพียง 5,396 คนในปี พ.ศ. 2458 แต่ต่อมาในช่วงเวลาเพียงหนึ่งทศวรรษก็มีตัวเลขเพิ่มขึ้นกว่า 50 เท่าเป็นจำนวน 235,465 คนในปี พ.ศ. 2468 โดยมีผู้หญิงจำนวน 68 คนได้ลงทะเบียนเข้าศึกษาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย⁸⁶ และที่น่าสนใจก็คือ นักเขียน

⁸³ วุฒิชัย มูลศิลป์, "การปฏิรูปการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕," ๒๐๐ปี ของการศึกษาไทย, หน้า 50-51.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

⁸⁶ ดู Scot Barme, *Woman, Man, Bangkok: Love, Sex and Popular Culture in Thailand*, pp. 28-29.

หญิงจำนวนมากก็เติบโตในช่วงนี้ กลุ่มคนเหล่านี้กล่าวได้ว่าเป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรมพิมพ์ที่เฟื่องฟูขึ้นในยุคคนนั้น

กลุ่มปัญญาชนที่มีการศึกษาและความเห็นต่อเรื่องประโลมโลกย์

กลุ่มปัญญาชนเหล่านี้โดยมากได้รับการศึกษาตามแบบตะวันตก มีทั้งที่ได้รับการศึกษามาจากต่างประเทศและศึกษามาจากระบบการศึกษาภายในประเทศที่ริเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 5 กลุ่มปัญญาชนเหล่านี้ส่วนใหญ่มีอาชีพเป็นครู นักเขียน และนักหนังสือพิมพ์ พวกเขามีความเห็นคล้ายๆ กันถึงความรู้สึกว่าหนังสือกลอนอย่าง "หนังสือวัดเกาะ" มาถึงจุดเสื่อมแล้ว หนังสือกลอนจักรวาลต่างๆ หรือรวมทั้งกลอนประเภทอื่นอย่างลำดัดในลักษณะของ "หนังสือวัดเกาะ" ไม่เหมาะกับยุคสมัยอีกต่อไป ตัวอย่างปัญญาชนที่แสดงความเห็นในเรื่องนี้ คือ

สง เทภาสิต กับความคิดเรื่องประโลมโลกย์ และเรื่องอ่านเล่น

สง เทภาสิต เป็นบุตรของนายสอน และนางถีน เทภาสิต เกิดที่บ้านถนนบ้านหม้อ อำเภอคลองกระแซง จังหวัดเพชรบุรี เมื่อวันอาทิตย์ ปีกุน ตรงกับวันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2442 ไม่ปรากฏหลักฐานการศึกษาในระยะแรก ทราบแต่เพียงว่าได้ ไปประกาศนียบัตรครูมัธยม และรับราชการเป็นครูที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเมื่อ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2460 หลังจากเป็นครูได้สองปี นายนอร์แมน ซัตตัน (Norman Satton) ครูใหญ่ได้เสนอชื่อให้กระทรวงธรรมการซึ่งมีนโยบายที่จะส่งครูที่มีความรู้และความประพฤติดีไปศึกษาต่อต่างประเทศ จากบันทึกในครั้งนั้นทำให้พอทราบอุปนิสัยของ สง เทภาสิต ได้ว่าเป็นคนรักสงบ อารมณ์เย็น เป็นนักกีฬา ฐานะการเงินทางบ้านไม่ดี และขณะที่อยู่ในอังกฤษนั้นสุขภาพกลับเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการศึกษาของสง เนื่องจากป่วยเป็นวัณโรคเมื่อ สิงหาคม พ.ศ. 2467 อาการเป็นๆ หายๆ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจึงมีโทรเลขเรียกตัวกลับ ได้ลงเรืออังกฤษออกจากท่าที่มาร์เซลส์เมื่อ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2469 เมื่อกลับมาถึงแล้วก็ได้บรรจุเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ (กวีนิพนธ์) ที่โรงเรียนเบญจมราชาลัย แต่เนื่องจากสังขารทนความตรากตรำไม่ไหวจึงขอย้ายมาเป็นผู้ช่วยแผนกอภิธานสยามในกรมตำราเมื่อ 29 กันยายน พ.ศ. 2469 กล่าวได้ว่าหน้าที่การงานของสงก้าวหน้าเป็นถึงรองอำมาตย์เอกเมื่ออายุเพียง 27 ปี ตำแหน่งที่ได้รับก็เข้าไปแทนผู้ช่วยแผนกคนเดิมคือ หลวงจรุะกิจภิธาน (ตรี นาคะประทีป) ที่ย้ายไปเป็นปลัดกรมพระอาลักษณ์ ซึ่งอาจทำให้สงได้รับบรรดาศักดิ์เป็นคุณหลวงเพราะ

เงินเดือนที่รับ 175 บาทนั้นถือว่าเต็มอัตราอยู่แล้ว แต่ ส่ง เทภาสิต รับราชการได้เพียงปีเศษก็จากไปเมื่อ 5 มีนาคม พ.ศ. 2470 ขณะอายุยังไม่เต็ม 28 ปี⁸⁷

ส่ง เทภาสิต มีผลงานทั้งสั้นเท่าที่พบแล้ว 10 เรื่อง⁸⁸ เป็นเรื่องสั้น 7 เรื่องความเรียง 3 เรื่อง ในความเรียงทั้งหมดมี 2 เรื่องที่แสดงความเห็นหรือทัศนะในแวดวงหนังสือขณะนั้นอย่างน่าสนใจ อันอาจเป็นตัวแทนความคิดของคนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกที่มีต่อหนังสือวัดเกาะได้ คือความเรียงชื่อ "เรื่องประโลมโลก" (2469) และ "เรื่องอ่านเล่น" (2470) (สำหรับความเรียงอีกชื่อมีชื่อว่า "ความรัก" ลงครั้งแรกใน ไทยเชชม ปีที่ 5 เล่ม 17 วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 เข้าใจว่าเป็นงานชิ้นสุดท้าย)⁸⁹

สำหรับ ส่ง แล้ว "เรื่องประโลมโลกย์" (ส่งใช้เป็นประโลมโลก) เป็นลักษณะการหลีกหนีความจริงไปจากชีวิตที่เต็มไปด้วยทุกขเวทนา ในโลกที่มีแต่ความชั่วช้า ส่วนความจริงเป็นของน่าอนาถใจ เพราะฉะนั้นความสุขจะเกิดได้ก็แต่พยายามหนีไปจากสิ่งเหล่านี้ นี่คือเหตุผลที่ทำให้มนุษย จิ่งหยิบหนังสือประประโลมโลกขึ้นอ่าน⁹⁰

"แต่ทำไมสมัยนี้เราจึงไม่อ่านหนังสือประโลมโลก (เรื่องจักรๆวงๆ) โลกสมัยนี้ไม่ใช่โลกเดียวกับโลกสมัยก่อน หนังสือที่เคยประโลมโลกครั้งกระโน้นจะประโลมโลกครั้งกระนี้อะไรได้ เรา "คนสมัยใหม่" มีความต้องการ ความหวัง และความฝันของเราใหม่ การเป็นกษัตริย์ดูเหมือนเป็นของพ้นสมัย พระเอกของเราต้องเป็นโคบาล สรรพวิทยา เวทมนตร์ ล่องหนหายตัว แม้แต่ในหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยก็ยังไม่ มี ไหนเลยจะมีผู้ออกไปศึกษาวิชากับพระฤๅษี ... ฉะนั้นแหละหนังสือ "ประโลมโลก" จิ่งหยุดประโลม"⁹¹

⁸⁷ ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ต้นแบบของ สันต์ เทวรักษ์ (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ม.ป.ป.), หน้า 16-21.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143.

เนื่องจากโลกที่แวดล้อมเปลี่ยนไป ผู้คนก็เปลี่ยนแปลง การรับการศึกษาทัศนคติค่านิยม ตะวันตกมากขึ้นทำให้เรื่องในแบบนี้เป็นของทันสมัยไป ส่งได้ให้ทัศนะว่า การที่แนวเรื่องแบบจักรๆ วงศ์ๆ เป็นของทันสมัยไปนั้นเนื่องจากขาดความแปลกใหม่ โครงเรื่องมีลักษณะซ้ำๆ กันในทุกเรื่อง

“ความนิยมหนังสือประโลมโลกจางลง เพราะว่าเรื่องเหล่านี้ไม่พอกับความ ต้องการของสมัย ทั้งนี้เป็นตัววางแห่งเรื่องประโลมโลกของเราเป็นวงที่แคบ เรื่อง ประโลมโลกที่แท้ (Romance) ย่อมนำผู้อ่านไปสู่โลกที่แปลกน่าพิศวง ที่ผู้อ่านไม่รู้จัก คู่กันเคย โลกแห่งยักษ์มาร ฤๅษี และ “ฤทธิศักดานุภาพ” แต่แรกก็จะเร้าความพิศวง พอ แต่เมื่อเรื่องทุกๆ เรื่องพาเราไปสู่โลกนี้โลกเดียว คุณของหนังสือฐานเป็นเรื่อง ประโลมโลกก็หมดอยู่เอง”⁹²

ส่ง ได้เปรียบเทียบเรื่องประโลมโลกย์ของไทยกับทางตะวันตกเห็นว่าการนำเอา “โลกใหม่” หรือสิ่งใหม่เข้ามาในเรื่องที่แต่งเป็นผู้แต่งควรนำเสนอในเรื่อง โลกใหม่หรือสิ่งใหม่นี้อาจหมายถึง ถึงการคิดค้นโครงเรื่องแปลกๆ ใหม่ๆ เป็นจำนวนมากของทางชาติตะวันตก โดยเขาได้ยกตัวอย่าง จากงานของเชกสเปียร์ ซึ่งทำให้ได้รู้จักโลกของภูติและเทพ งานของรูสโซ ซาโตบร็องด์ และอีวโก ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงความพิศวง ความลึกซึ้ง ความใหม่ของธรรมชาติรอบตัว ของลักษณะงานใน สกุลโรแมนติก เพียร์ โลตี (Pierre Loti) ในเรื่องทำให้รู้จักสมุทรและชายฝั่งที่ไม่เคยเห็น เช่นเดียวกับงานของ เซอร์เจมส์ บาร์รี (Sir James Barry) และวอลเตอร์ เดอ ล่า แมร์ (Walter de la Mare) ก็ได้สร้างโลกสำหรับเด็กและโลกแห่งความฝันหรือจินตนาการให้ ในส่วนโลกแห่งจิตใจ หรือตัวตนภายใน งานของ มาร์เซล พรูสต์ (Marcel Proust) ก็ได้บรรยายเอาไว้อย่างวิจิตร พิสดาร ซึ่งสังเกตเห็นว่าหากสามารถผนวกเอาสิ่งใหม่ในโลกรอบตัว ไปไว้ในเรื่องได้จะทำให้จินตนาการ ในการสร้างเรื่องใหม่ๆ ที่หลากหลายไม่มีหมดสิ้น และทำให้เนื้อเรื่องไม่น่าเบื่อซ้ำซาก “เมื่อโลกใหม่ ๆ เป็นสิ่งที่เสาะและสร้างได้โดยไม่หยุดหย่อนเช่นนี้ เขตของเรื่องประโลมโลกก็จะไม่รู้จักสิ้นสุดอยู่ เอง”⁹³

⁹² ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ต้นแบบของ สันต์ เทวรักษ์, หน้า 143-144.

⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-145.

ที่สำคัญมากก็คือเขาไม่เห็นด้วยกับลักษณะการจัดประเภทของวรรณคดีสโมสร (แม้มีได้เอ่ยชื่อไว้ก็ตาม) ทั้งยังแสดงความเห็นถึงความคิดทั่วไปของคนที่มีการศึกษาตามแบบตะวันตกในการมองประเมินเรื่องประโลมโลกย์เหล่านี้ เขาให้เหตุผลว่าตามความเข้าใจของคนทั่วไปโดยมากนั้นเรื่อง ประโลมโลกย์ ก็คือเรื่องจรรจวงค์ๆ เท่านั้นและมีนัยยะที่แสดงถึงความไม่ดี เป็นของที่ไม่มีคุณค่าเป็นเรื่องเลวๆ เห็นอยู่ดาษดื่น เรื่องที่ไม่มีใครอ่าน แต่ขณะเดียวกัน ส่ง ก็ได้ยกตัวอย่างว่าเรื่อง สังข์ทอง หรือ อิเหนา ซึ่งตามรูปแบบควรจัดเข้าเป็นเรื่องประโลมโลกย์ เนื่องจากเป็นเรื่องของกษัตริย์ มีเทพเทวดา มียักษ์อสูร เช่นเดียวกันกลับถูกยกย่องเป็นวรรณคดี อันเป็นข้อน่าประหลาดใจในความเห็นของเขาต่อวงการอักษรศาสตร์ขณะนั้น ส่งเห็นว่าเมื่อเรื่องใดมีลักษณะเป็นเรื่องประโลมโลกย์ ก็ควรจัดประเภทเป็นเรื่องประโลมโลกย์จึงจะถูก ส่วนการประเมินว่าเรื่องไหนดีเลว อย่างไรนั้นเป็นปัญหาอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก⁹⁴ นั่นคือต้องการให้จัดประเภทโดยใช้คุณลักษณะความเป็นเรื่องประโลมโลกย์เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง (เช่น เรื่องแนวประโลมโลกย์ควรมืองค์ประกอบอะไรบ้าง 1 2 3 4 ข้อเรียงตามลำดับ ดังเช่น มีพระมีนาง เป็นลูกกษัตริย์ รบกับยักษ์ ชำยักษ์ตายแล้วได้ครองเมือง) ไม่ใช่ด้วยการใช้การประเมินคุณค่าเป็นตัวแบ่ง⁹⁵ (ในแง่ที่ว่าแต่งได้ดีเป็นเรื่องวรรณคดี ถ้าแต่งไม่ดีเป็นเรื่องประโลมโลกย์ เนื่องจากวรรณศิลป์เป็นเรื่องที่วัดได้ยากและอยู่นอกความสนใจที่จะอภิปรายในที่นี้)

นอกจากนี้ ส่ง ได้แยกประเภทของรูปแบบการประพันธ์ไว้อย่างชัดเจน โดยแยกเป็นเรื่องร้อยแก้วกับร้อยกรอง โดยร้อยแก้วต้องการให้หมายถึง ร้อยแก้วตามอย่างตะวันตกหรือ Novel ส่วนร้อยกรองไม่ว่าจะเป็น กาพย์ โคลง ฉันท์ ถ้ามีลักษณะเป็นเรื่องประโลมโลกแล้วก็จัดเข้าพวกได้ หากแต่ความนิยมโดยทั่วไป จะนิยมใช้ "กลอนแปด" หรือ "กลอนหก" เป็นรูปแบบคำประพันธ์ในการแต่งเรื่องประโลมโลกย์⁹⁶ แต่เกณฑ์ดังกล่าวข้างต้นก็ไม่ใช่เกณฑ์ที่แน่นอนตายตัวเสมอไป เนื่องจาก ส่ง เองก็มีความลึกลับเช่นกันในการแบ่งประเภท โดยมองว่าเรื่อง ขุนช้างขุนแผน "มีความหมายที่จะเล่าความจริง ไม่ใช่เพื่อประโลมโลก" ทั้งที่ในเรื่องนั้นอุดมไปด้วยเรื่องของเวทย์มนตร์คาถา ภูติผีปิศาจ อันเป็นคุณลักษณะหนึ่งที่เรื่องประโลมโลกย์มี ในที่นี้จึงเข้าใจว่าเพียงแต่

⁹⁴ ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ต้นแบบของ สันต์ เทวรักษ์, หน้า 147.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 147-148.

ต้องการจะแบ่งให้เรื่องร้อยแก้วในลักษณะใหม่นี้ แยกเรียกเป็น "เรื่องอ่านเล่น"⁹⁷ ซึ่งอาจมีเนื้อหาเป็นประเภทเดียวกับเรื่องประโลมโลกย์ในงานร้อยกรองก็ได้ เป็นการแบ่งที่มีนัยยะในการประเมินคุณค่าที่ให้เรื่องอ่านเล่นสูงกว่าเรื่องประโลมโลกย์ในแบบเดิม ทั้งนี้เนื่องจากเป็นของใหม่ที่เหมาะกับยุคสมัย เหมาะกับลักษณะการอ่านของคนที่มีการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งถูกฝึกมาให้อ่านแบบเรียนต่างๆ ในลักษณะเพื่อเก็บความรู้ความเข้าใจให้นำไปใช้สอบใช้งาน เรื่องอ่านเล่นจึงเหมาะกับลักษณะเช่นนี้มากกว่าแบบเดิม ซึ่งต้องเปล่งเสียงเพื่อใช้หูฟังและอาจไปรบกวนสมาธิของผู้อื่นได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในความเรียงชิ้นนี้ ส่ง ใช้คำว่า "ประโลมโลก" เฉยๆ ซึ่งต่างกับคำที่ใช้กันมาแต่เดิมตรงที่ไม่มี 'ย' ของเดิมจะใช้ว่า "ประโลมโลกย์" สองคำนี้ต่างกัน ประโลมโลกย์ ในแบบเดิมคือ การประโลม "โลกีย์" ของผู้อ่าน มีนัยยะทางพุทธศาสนาที่ไม่ส่งเสริมการหลุดพ้นหากแต่เสริมกิเลสในใจ ขณะที่ ประโลม "โลก" ของ ส่ง เป็นการประโลมโลกภายนอกของตนให้อิงกับความเป็นจริง (ตามลักษณะของรูปศัพท์) ด้วยเหตุนี้จึงให้ความสำคัญกับลักษณะที่ถูกต้องสมจริงในเรื่องแต่ง ขณะที่เรื่องจักรๆวงๆ มีลักษณะที่เหนือจริงต่างไปจากการรับรู้ตามแบบแผนมาผสมจึงเป็นลักษณะที่ผิดฝาผิดตัวแปลกออกไป ด้วยวิธีคิดเช่นนี้เองจึงไม่ต่างอะไรกับวิธีคิดเดิมที่ชนชั้นนำใช้เป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าวรรณกรรมเรื่องใดเป็นเรื่องที่ดีหรือไม่ อย่างการตั้งวรรณคดีสโมสรเราจะเข้าใจความคิดของเขาได้ชัดเจนขึ้นหากดูประกอบกับความเรียงอีกชิ้นหนึ่ง คือ เรื่องอ่านเล่น

ส่ง ได้แยกอธิบาย "เรื่องอ่านเล่น" เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก และได้ให้ความหมายของเรื่องอ่านเล่นไว้ว่า "คือไม่ใช่เรื่องอ่านจริง เป็นแต่สำหรับอ่านเล่นๆ เป็นหนังสือแก้รำคาญ ไม่ผิดกับหนังสือประโลมโลก"⁹⁸ โดยเขาให้ที่มาของเรื่องอ่านเล่นไว้ว่า "กำเนิดของเรื่องชนิดนี้ในเมืองไทยเป็นเหมือน...การเพาะพรรณไม้ต่างประเทศ"⁹⁹ คือเป็นของนำเข้ามาจากชาติตะวันตกและแพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว "ในเวลาที่ไม่ว่าใครอ่านหนังสืออ่านเล่น เด็กทั้งหญิงทั้งชายพออ่านหนังสือออก จะอ่านหนังสืออ่านเล่น... แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ยังทรงแปลเรื่องอ่านเล่น ยิ่งกว่านี้ในคำประกาศประกวดการประพันธ์ของราชบัณฑิตยสภาเรื่องอ่านเล่นก็เป็นเรื่องหมวดหนึ่งที่ผู้แต่งอาจนำขึ้นเสนอได้"¹⁰⁰ สิ่งที่ทำให้ผู้ใหญ่หรือครูบาอาจารย์ผู้ปกครองในสมัยนั้น

⁹⁷ ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ต้นแบบของ สันต์ เทวรักษ์, หน้า 148.

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน.

รู้สึกเป็นห่วงคือ ลักษณะในการเร้าความตื่นเต้น ทำให้เด็กฟุ้งเฟ้อและใจแตก ซึ่งเขาเห็นว่าอันเป็นทัศนคติแบบผู้ดีอังกฤษ "และที่ร้ายที่สุด คือเด็กเองชอบเรื่องชนิดนี้มาก หนังสือเหล่านี้ราคาเล่มละถูกๆ มีออกตาชดาไปทุกหนทุกแห่ง เด็กอ่านหนังสือออกที่ไหนก็ไปถึงมือที่นั่น พระราชบัญญัติประถมศึกษาขยายออกใช้ได้ทั่วไป"¹⁰¹ ในขณะที่เดียวกันนั่นเอง ส่งได้เสนอทางออกเอาไว้เช่นกันว่า

"การห้ามอย่างเด็ดขาดมิให้นักเรียนอ่านหนังสืออ่านเล่นนั้นไม่เป็นคติพึงปรารถนา และไม่ใช่วิสัยของครู เพราะประการหนึ่งเรื่องเหล่านี้จะดีชั่วอย่างไรก็ยังมีให้นักเรียนติดหนังสือ ทำให้เป็นคนชอบอ่าน อันเป็นอุปนิสัยอย่างหนึ่งที่ควรปลูกฝังอีกประการหนึ่ง หัวใจของการสอนหนังสือ (อักษรศาสตร์) ก็คือ จักต้องสอนให้นักเรียนรู้จักหนังสือเรื่องไหนดีเรื่องไหนเลวอย่างไร และการที่นักเรียนรู้จักชอบหนังสือดีๆ รู้จักเลือกเฟ้นนี้แหละจะทำให้อักษรศาสตร์ของเรามีปริมาณสูงขึ้น"¹⁰²

เขาได้เทียบเรื่องอ่านเล่นกับเรื่องประโลมโลกย์ โดยแยกอธิบายเป็นสองส่วนคือ ข้อเด่นของเรื่องอ่านเล่น และเทียบกับเรื่องประโลมโลกย์ให้เห็นข้อต่าง โดยใช้คำอธิบายของ ดอกเตอร์เออร์เนสต์ เบเกอร์ที่ว่า การแต่งเรื่องอ่านเล่นคือ "การตีความหมายแห่งชีวิตคนด้วยเรื่องราวประดิษฐ์ที่เป็นคำร้อยแก้ว" นั่นคือเรื่องอ่านเล่นมุ่งอธิบายหรือตีความความหมายของชีวิตคนในแต่ละคนออกมาเป็นตัวหนังสือ โดยมีลักษณะเป็นโลกจำลองของคนกลุ่มหนึ่งที่มาเกี่ยวข้องกันด้วยเหตุการณ์ต่างๆ กันชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุผลว่าทำไมคนเหล่านี้จึงได้มาพบกันและเกิดเหตุที่เป็นเงื่อนไขให้มีเรื่องราวยืดยาวออกไป โดยสาเหตุสำคัญคือเรื่องของจิตใจมนุษย์ที่ซ่อนอยู่ใต้พฤติกรรมต่างๆ ที่ตาเห็น แต่จะเข้าใจและอธิบายได้ว่าทำไมคนต่างๆ ในเรื่องจึงทำพฤติกรรมเหล่านี้ขึ้นได้นั้นต้องโยงเข้ากับจิตใจสำหรับ ส่ง แล้วศิลปะของเรื่องอ่านเล่นในที่สุดอยู่กับความรู้เรื่องนิสัยใจคอเท่านั้นเอง การประพันธ์เรื่องอ่านเล่นจึงเป็นการตีความหมายแห่งชีวิต แต่ในชีวิตดูไม่มีอะไรที่เป็นต้นเป็นปลาย มีแต่ความซับซ้อนลึกซึ้งซึ่งทำให้ไม่เห็นความหมายใดๆ หมด¹⁰³

¹⁰¹ ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ดันแบบของ สันต์ เทวรักษ์, หน้า 151.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152-153.

ส่ง ตั้งคำถามว่า เรื่องประโลมโลกย์ (เรื่องจักรวาลฯ) เป็นเรื่องอ่านเล่นด้วยหรือไม่ ซึ่งเขาเห็นว่าไม่เป็น โดยให้เหตุผลว่าเรื่องประโลมโลกย์จะมองไม่เห็นว่าคุณค่าและความสนุกของเรื่องราวขึ้นอยู่กับนิสัยใจคอของคนไม่ใช่อยู่ที่เรื่องราว แต่ในหนังสือประโลมโลกย์ เรื่องราวเป็นของสำคัญด้วยตัวเอง ไม่มีความหมายติดต่อกับธรรมชาติของหญิงชายดังที่เป็นอยู่จริงๆ ตามธรรมชาติหรือในความเข้าใจทั่วไป นี่เป็นข้อแตกต่างที่ทำให้เรื่องประโลมโลกย์เป็น "เรื่องอ่านเล่น" (Novel) ไม่ได้ แม้ว่าในเรื่องประโลมโลกย์ (Romance) อาจมีการเขียนถึงนิสัยใจคอของตัวละคร แต่โดยมากมักเป็นชนิดทิ้งดงาม อ่อนแอ้น กล่าวให้ชัดก็คือเป็นลักษณะเพื่อฝัน เป็นการแต่งที่ผู้แต่งหลีกเลี่ยงหรือหนีจากชีวิตจริง ลักษณะการหลีกเลี่ยงนี้เองที่ทำให้เป็นเรื่องประโลมโลกย์ไม่มีข้อจำเป็นที่จะต้องอนุโลมตามความจริงเสมอไป¹⁰⁴ โดยสรุปก็คือ เขาเห็นว่า เรื่องอ่านเล่น ให้ความสำคัญกับ อารมณ์ ความรู้สึก ความคิด ภายในจิตใจของตัวละคร ในขณะที่ เรื่องประโลมโลกย์ ให้ความสำคัญกับโครงเรื่องเป็นอย่างยิ่ง เห็นว่าโครงเรื่องของเรื่องจักรวาลฯ ในทุกเรื่องมีลักษณะคล้ายๆ กัน เช่น เป็นลักษณะที่ตัวเอกตกกระทบลำบากพบผู้ช่วยเหลือสามารถเอาชนะอุปสรรคและได้ครองเมืองในที่สุด หากมีลูกโครงเรื่องก็จะเป็นเช่นเดียวกันกับเรื่องในรุ่นพ่อแม่

เสาว์ บุญเสนอ กับความเห็นเรื่องการเมืองของเรื่องประโลมโลกย์

เสาว์ บุญเสนอ เกิดที่จังหวัดอยุธยา เมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2452 เป็นบุตรของนายชากับนางพริ้ง บุญเสนอ เมื่อบิดามารดาเสียชีวิต ได้เข้ามาอยู่ที่วัดราชาธิวาสกรุงเทพฯ และเรียนจบชั้นมัธยม 8 ที่วัดเบญจมบพิตร จากนั้นจึงไปทำงานในกรมรถไฟหลวงเป็นคนส่งพินหัวรถจักรที่หาดใหญ่ เมื่ออายุครบเกณฑ์ทหาร (ราว 20 ปีบริบูรณ์) ได้สมัครเป็นศิษย์การบินของกองโรงเรียนการบิน กรมอากาศยานทหารบกที่ดอนเมืองอยู่ 2 ปีจึงลาออก

ระหว่างที่เป็นศิษย์การบินอยู่นั้นได้เริ่มเขียนเรื่องส่งไปลงตามนิตยสารต่างๆ ที่สร้างชื่อให้กับเสาว์คือ ชีวิตของนักบินขับไล่มีชื่อเรื่องว่า สายแดง ลงใน เดลิเมล์รายวัน โดยใช้นามปากกาว่า "ส. บุญเสนอ" ต่อมาเสาว์ได้เข้าทำงานที่ หนังสือสารานุกรม จากการชักชวนของหลวงสารานุกรมพันธ์ เมื่อหนังสือต้องปิดตัวเองลงจึงได้เข้าทำงานที่สำนักพิมพ์เพลินจิตต์ในฐานะบรรณาธิการผู้คัดเลือกเรื่อง เสาว์ทำอยู่ประมาณ 3 ปี ในระหว่างนั้นเป็นผู้สนับสนุนให้นิยายเรื่อง นักเรียนนายร้อยของ "ป. อินทรปาลิต" ได้ลงพิมพ์ด้วย จากนั้นจึงออกมารับตำแหน่งบรรณาธิการของ

¹⁰⁴ ส. พลายน้อย, ความรัก-ชีวิตและงาน ส่ง เทภาสิต ต้นแบบของ สันต์ เทวรักษ์, หน้า 154.

หนังสือพิมพ์ประมวลสารรายสัปดาห์ และยังเขียนเรื่องลงในฉบับรายวันด้วย ระหว่างสงครามโรงพิมพ์ถูกระเบิดจึงได้หันไปแปลบทภาพยนตร์ต่างประเทศให้โรงภาพยนตร์ต่างๆ ซึ่งกล่าวกันว่าในช่วงที่แปลบทภาพยนตร์นี้เสาวได้เป็นผู้คิดชื่อ พยัคฆ์ร้าย 007 ให้ภาพยนตร์ชุดเจมส์ บอนด์ ด้วย ในระหว่างนั้นนอกจากจะมีผลงานกึ่งอัตชีวประวัติเรื่อง ตามรอยลายสือไทย แล้วก็ไม่มีข่าวคราวอันใดปรากฏ จนมีข่าวว่าป่วยในช่วง 1-2 ปีก่อน พ.ศ. 2544 สุชาติ สวัสดิ์ศรี จึงมอบรางวัลนักเขียนช่อการะเกดให้ก่อนเสียชีวิตในปี พ.ศ. 2544

เสาว บุญเสนอ ถึงแก่กรรมเมื่อ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2544 ด้วยโรครวมอายุได้ 92 ปี และได้ทำสัญญายกบ้านและที่ดิน ที่ถนนกรุงเทพฯ-นนทบุรี ซอย 33 เขตบางซื่อ แขวงบางซื่อ จำนวน 153 ตารางวาให้แก่สมาคมนักเขียน เพื่อใช้สร้างที่ทำการถาวร ก่อนเสียชีวิต¹⁰⁵

เสาว บุญเสนอ ได้เขียนเล่าไว้ว่า เขาได้เข้าสู่วงการหนังสือมาตั้งแต่ พ.ศ. 2486 ในช่วงวัยรุ่นนั้นเสาวเป็นคนชอบอ่านหนังสือมากโดยเฉพาะหนังสือเช่า ที่สำคัญเขาไม่ต้องเสียสตางค์ในการเช่าหนังสือเท่าไร เนื่องจากในละแวกบ้านของเสาวนั้นมีญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้ง ป้า น้า ย่า ยาย หลากๆ คน ซึ่งแต่ละคนล้วน "เป็นแฟน" นิยายกลอน โขน ละคร ลิเก แต่ละคนอยากรู้เรื่องสืบต่อจากตอนที่เคยดูเหล่านั้นว่าจะเป็นอย่างไรต่อไป แม้แต่ตอนที่ไม่เคยหรือไม่นิยมนมาแสดงก็ตาม ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงของเสาวจึงเรียวกันออกค่าเช่าหนังสือให้รวมทั้งค่าเดินเพื่อให้เดินไปที่ร้านด้วย ซึ่งต้องเดินไปมาจากบ้านถึงร้านเช่าจริงๆ ไม่ได้ขึ้นรถเมล์เลยและยังมีค่าขนมให้ด้วย โดยมีข้อแลกเปลี่ยนว่าเสาวต้องอ่านออกเสียงหนังสือที่เช่ามาให้ฟังเป็นการตอบแทน สมัยนั้นผู้หญิงชาวบ้านธรรมดาๆ รุ่นคุณย่าคุณยาย มีน้อยคนที่ได้เรียนหนังสือและอ่านหนังสือออก การจ้างเด็กๆ อ่านหนังสือให้ฟังนิยมปฏิบัติกันทั่วไป¹⁰⁶ นอกจากผู้ใหญ่จะรู้เรื่องแล้วยังเป็นการปลูกฝังเรื่องทางหนังสือแก่เด็กด้วย

สิ่งที่น่าสนใจจากเรื่องของเสาวก็คือ นี่เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนอันหนึ่งของยุคที่การอ่านเพื่อการฟังยังเป็นรูปแบบในการเสพวรรณกรรมของคนจำนวนมากในสมัยนั้น ก่อนที่การอ่านจากการฟังจะถูกเบียดขับไปจนเหลือเพียงการอ่านในใจเพื่อเก็บความ ที่ได้รับการบ่มเพาะผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่

นอกจากนี้เสาวยังบันทึกถึง "หนังสือวัดเกาะ" ไว้ด้วยว่า

¹⁰⁵ http://thaiwriter.org/writers/sao_boonsaner/soa.htm

¹⁰⁶ ส. บุญเสนอ, ตามรอยลายสือไทย, หน้า 29.

“ความนิยมอ่านหนังสือประเภทจักรวาลฯ ดำรงอยู่ไม่นานก็ค่อยๆ เสื่อมลง เพราะอ่านซ้ำซากกันเท่าที่มีอยู่ ทางโรงพิมพ์ไม่มีเรื่องใหม่พิมพ์ออกมา เมื่อเรื่องต่างๆ ที่คัดลอกมาจากต้นฉบับสมุดไทยที่หอสมุดฯ ชำระถูกต้องแล้ว และอนุญาตให้นำมาพิมพ์ขายกันจนเกลี้ยง เป็นอันหมดต้นทุนประเภทเรื่องจักรวาลฯ ไม่มีกวีรุ่นใหม่แต่งเรื่องใหม่ๆ เพิ่มออกมาอีก”¹⁰⁷

เสาว์ เห็นเช่นเดียวกับ ส่อง ว่า เรื่องประโลมโลกย์ในแบบ “หนังสือวัดเกาะ” นั้นมาถึงจุดเสื่อมแล้ว เพราะหมดเรื่องที่จะนำมาพิมพ์ อ่านกันซ้ำไปซ้ำมาในเรื่องที่เคยพิมพ์ ไม่มีคนรุ่นใหม่แต่งเรื่องใหม่ออกมาอีก แต่มีข้อสังเกตตรงประโยคที่ว่า “เมื่อเรื่องต่างๆ ที่คัดลอกจากต้นฉบับสมุดไทยที่หอสมุดฯ ชำระถูกต้องแล้วและอนุญาตให้นำมาพิมพ์ขาย” เป็นไปได้ว่ามีความพยายามของนักเขียนเรื่องจักรวาลฯ บางคนนำโครงเรื่องของหอสมุดมาแต่งขยายเรื่องออกไปจนมีขนาดหลายเล่ม มีจำนวนตอนมากกว่าของเดิม ตัวอย่างเช่น เรื่อง แก้วหน้าม้า ของนายบุษย์ มีจำนวนถึง 40 เล่ม จบ เรื่องราวตั้งแต่รุ่นพ่อ ไปจนถึงรุ่นลูกหลาน แต่สิ่งที่เป็นปัญหาคือเรื่องของปีที่พิมพ์ พิมพ์หลังลงมามากจนไม่แน่ใจว่าเป็นการพิมพ์ในสมัยใดเป็นครั้งแรก เนื่องจากสมัยนั้นไม่เคร่งครัดในการระบุข้อมูลทางบรรณานุกรมเอาไว้จะมีหรือไม่ก็ได้

ยุธิษฐิธร (ยศ วัชรเสถียร)

ยุธิษฐิธร เป็นนามปากกาของ ยศ วัชรเสถียร นักเขียนที่มีผลงานทางด้านสารคดีต่างๆ เป็นจำนวนมาก ยศ วัชรเสถียร ได้เขียนเล่าประวัติส่วนตัวและความสนใจที่จะเป็นนักประพันธ์ไว้ในเรื่อง “เมื่อพรหมลิขิตมาให้ข้าพเจ้าเป็นนักประพันธ์” เมื่อราว พ.ศ. 2493 จากเนื้อหาในเรื่อง ยศ วัชรเสถียร ควรเกิดในปี พ.ศ. 2451 เขาเล่าว่า เมื่ออายุได้ 13 ปีคือราว พ.ศ. 2464 ในระหว่างที่เรียนชั้นประถม 2 ของโรงเรียนวัดอนงคาราม ธนบุรี เขาสนใจอยากเป็นนักเขียน จากการเขียนจดหมายรักแลกขนมให้กับคนรู้จักที่เขียนหนังสือไม่ได้ ทำให้เขาสนใจงานเขียนเนื่องจากได้คำตอบแทนตามที่เขาเห็นสมควร

¹⁰⁷ ส. บุญเสนอ, ตามรอยลายสือไทย, หน้า 30.

สองปีต่อมาหรือราว พ.ศ. 2466 เมื่อจบประถม 3 แล้วขณะอายุได้ 15 ย่าง 16 ปีขึ้นชั้นมัธยม 1 (โดยในสมัยนั้นมีเพียงชั้นประถม 1-3) ยศติดการอ่านหนังสือซึ่งเป็นเรื่องชนิดที่สมัยนั้นเรียกว่า "หนังสืออ่านเล่น" และสมัยนี้เรียกกันว่า "นวนิยาย" เรื่องที่มีมากที่สุดคือเรื่องย่อจากภาพยนตร์ รองลงมาเป็นเรื่องไทยๆ ที่นักประพันธ์สมัยนั้นแต่งขึ้น นอกเหนือจากนั้นจะเป็นเรื่องจินตนาการของมัธยม 4 ย้ายจากโรงเรียนสุขุมาลัยมาเรียนที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเมื่ออายุได้ 18 ปีใน พ.ศ. 2469 เรียนจนถึงมัธยม 6 เทอมแรก จึงมาต่อที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรอีก 2 เทอมจนสอบมัธยม 6 ได้เมื่ออายุได้ราว 21 ปีใน พ.ศ. 2472 แล้วจึงย้ายมาเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญ จนถูกไล่ออกเมื่ออายุ 23 ปีใน พ.ศ. 2474 จากกรณีขัดแย้งจดหมายรักแก่นักเรียนสาวในโรงเรียนเดียวกัน¹⁰⁸ แล้วไม่ยอมถูกเขียน เมื่อสุภา ศิริमानนท์ ซึ่งขณะนั้นยังเรียนอยู่ที่บ้านสมเด็จชักชวนผ่านเพื่อนให้ ยศ ช่วยเขียนเรื่องไปลงในหนังสือของโรงเรียนในฐานะนักเรียนเก่า ชีวิตของการเป็นนักประพันธ์จึงเริ่มต้นนับแต่นั้น¹⁰⁹

ยศ ได้ให้ภาพบรรยากาศของวงการหนังสือในอดีตไว้ โดยเห็นว่า กลุ่มคนที่มืบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงและกระแสความนิยมในงานเขียนนิยายร้อยแก้วสมัยใหม่หรือที่เรียกว่านวนิยาย เกิดจากบรรดาบุตรหลานชนชั้นนำทั้งที่เป็นเชื้อพระวงศ์และไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ ซึ่งได้มีโอกาสไปศึกษาวิชาการยังต่างประเทศในสถาบันต่างๆ คนเหล่านี้เองที่ช่วยกันบ่มเพาะความนิยมต่อนวนิยาย ในช่วงแรก โดยสมัยนั้นมักเรียกกลุ่มคนเหล่านี้ว่าพวก 'หัวนอก'

บรรดาท่าน 'หัวนอก' เหล่านี้เอง ที่ทำให้ความนิยมในเรื่องซึ่งแต่งด้วยสำนวนร้อยแก้ว ความเรียงแนวใหม่ หรือเรื่องนิยายที่ประพันธ์ขึ้นในแบบใหม่ กลายเป็นที่นิยมขึ้นมา โดยตัวละครในเรื่องเป็นคนธรรมดา พุดจากกันในเรื่องอย่างที่ใช้พูดในชีวิตประจำวัน ดำรงชีพหรือมีพฤติกรรมหรือทำกิจกรรม อย่างที่คนธรรมดาทำกัน เนื้อเรื่องก็ดำเนินไปอย่างที่เป็นไปได้ในชีวิตจริงๆ ของคน

¹⁰⁸ ยศ ไม่ได้ให้รายละเอียดในเรื่องนี้ไว้ว่าเป็นอัสสัมชัญแผนกพาณิชย์หรือไม่ หรือเป็นอัสสัมชัญในที่อื่นๆ อีก เนื่องจากโรงเรียนอัสสัมชัญเป็นโรงเรียนชายล้วน

¹⁰⁹ ประกาศ วัชรภรณ์, ชมรมนักเขียน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536) หน้า 163-171. ในหนังสือเล่มนี้ มีประวัติของนักเขียนคนสำคัญ มากแต่ของ ยศ วัชรเสถียร เป็นข้อเขียนเชิงอัตชีวประวัติขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ จึงไม่ทราบปีที่เสียชีวิต ผู้เขียนยังไม่พบประวัติในบั้นปลายของนักเขียนผู้นี้ แต่เคยได้ทราบมาว่าเสียชีวิตในราวปลายทศวรรษที่ 2520

ที่สำคัญไม่มีฤทธิ์ไม่มีการเหาะเหินเดินอากาศ ไม่มียักษ์ ไม่มีเทวดานางฟ้านางสวรรค์ อย่างในเรื่องจักรววงศ์ฯ ยูริชเซียรกล่าวว่

“หากคนอ่านได้ยากนอกจากพวกนิยมนิพนธ์ ส่วนเรื่องในแบบใหม่ที่พวก ‘หัวนอก’ เพาะความนิยมขึ้นนั้นเมื่อมีขึ้นใหม่ๆ เรียกกันว่า ‘เรื่องอ่านเล่น’ เรียกกันเช่นนี้เรื่อยมาจนกระทั่งหลังจากการปฏิวัติ... นักนิรุกติศาสตร์... จึงบัญญัติคำให้เรียกนิยายแบบใหม่นี้ว่า ‘นวนิยาย’ ”¹¹⁰

เมื่อกลุ่มคนที่ศึกษาจากต่างประเทศมาเริ่มประพันธ์นิยายแบบใหม่ขึ้น และแปลเรื่องจากต่างประเทศด้วยนั้น ได้มีการนำเรื่องเหล่านี้ไปพิมพ์ หากเป็นเรื่องที่มีขนาดยาวก็สะดวกที่จะพิมพ์เป็นเล่มเดียว แต่หากเป็นเรื่องสั้นๆ จะใช้วิธีรวมหลายๆ เรื่องพิมพ์เป็นเล่มเดียว ออกเป็นนิตยสารขึ้น โรงพิมพ์ที่มีงานพิมพ์ในลักษณะนี้ที่ขึ้นชื่อคือ โรงพิมพ์ไทย ของขุนอักษรโสภิตตั้งอยู่ที่ถนนรองเมือง¹¹¹

นอกจากนี้ ยูริชเซียร ยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับ “หนังสือวัดเกาะ” ในช่วงเวลานั้น ไว้ดังนี้

“ส่วนโรงพิมพ์แถววัดเกาะในย่านสำเพ็ง ไม่สนใจกับนิยายแบบใหม่ ตะลุมพิมพ์กันแต่นิยายแบบเก่าคือเรื่องจักรววงศ์ฯ แล้วขายเล่มละสลึงอันนับว่าแพงหูฉี่ทีเดียวสำหรับสมัยนั้น แต่ก็ขายดีเป็นบ้า จึงทำให้เจ้าของโรงพิมพ์ย่านนั้นเป็นเศรษฐีไปตามๆ กัน”¹¹²

สภาพที่กล่าวมาน่าจะเป็นในสมัยรัชกาลที่ 5 และดูเหมือนจะสามารถแบ่งกลุ่มผู้อ่านเป็นสองกลุ่มได้อย่างชัดเจน ตลาดและกลุ่มผู้อ่านหรือเสพเรื่องจักรววงศ์ฯ ต้องมีขนาดใหญ่มากจนทำให้เจ้าของโรงพิมพ์ร่ำรวยขนาดเป็นเศรษฐีได้

¹¹⁰ ยูริชเซียร, เกล็ดจากอดีต, หน้า 204-205.

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 205.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 205-206.

เมื่อการศึกษาขยายตัวในสมัยรัชกาลที่ 6 แล้วเท่านั้น ความนิยมใน นวนิยาย ในหมู่ผู้ที่ศึกษาในระบบโรงเรียน จึงมีมากขึ้นตามไปด้วย ยูริชเชียว ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า คนรุ่นหนุ่มสาวในสมัยนั้นไม่นิยมเรื่องจักรววงศ์ฯ อีกต่อไปแล้ว มีแต่คนรุ่นเก่าที่มีอายุมากๆ เท่านั้นที่นิยมกันอยู่ เนื่องจากอ่านไม่ถูกกับรสนิยมการเสพอ่าน หรือตีว่า "ไม่ไผ่เราะ"¹¹³

ผลกระทบของการเกิดวรรณกรรมรูปแบบใหม่ที่มีต่อ "หนังสือวัดเกาะ"

เมื่อนำข้อมูลของทั้ง ส่ง เทภาสิต เสาว บุญเสนอ และ ยศ วัชรเสถียร สามคนมาประมวลกัน จะพบว่าในช่วงรัชกาลที่ 6 ถึงรัชกาลที่ 7 นั้นความนิยมในเรื่องจักรววงศ์ฯ ไม่เพียงพอเท่ายุคก่อนหน้า แต่เรื่องแนวนี้ก็ยังมีผู้อ่านกันมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

บางทีการทำความเข้าใจถึงหนังสือแต่ละประเภทว่ามีลักษณะการใช้งานในแต่ละประเภทอย่างไร สัมพันธ์กับสิ่งใด อาจจะพอให้ประเมินได้ว่าใครเป็นผู้อ่านหนังสือแต่ละประเภทอย่างไรจากทั้งหมด 3 ประเภทเรียงตามระยะเวลา คือ จักรววงศ์ฯ (2433 หรือ ร.ศ. 108 ปีตั้งโรงพิมพ์วัดเกาะ) กลอนลำตัด (2465) และ นวนิยาย (2475)

ทั้งสามรูปแบบมีลักษณะการใช้งานหากจะแยกอย่างกว้างๆ คือ การอ่านเล่นเฉยๆ ซึ่งรวมไปถึงการฟัง การดูจากสื่อต่างๆ กับการแปลงเล่นในสื่ออื่นๆ เช่น ละคร ลิเก หนังสือตลก เพลง หากเป็นนวนิยายก็มักจะนำไปสร้างเป็นภาพยนตร์ แต่ที่พิเศษออกไปคือ กลอนลำตัด เพราะยังนำเสนอข่าวสารข้อมูลนอกเหนือไปจากการใช้งานสองประเภทข้างต้น (อันที่จริงมีงานอีกบางประเภทที่สามารถใช้ในลักษณะเดียวกันนี้ได้ เช่น นิราศเหตุการณ์ แห่เทศน์เรื่องข่าว แต่ลำตัดมีความชัดเจนในเรื่องนี้มากที่สุด)

การเปลี่ยนความนิยมจากเรื่องจักรววงศ์ฯ ไปเป็นลำตัดนั้น เป็นการเปลี่ยนในด้านเนื้อหา คือ จากเรื่องประเภทนิยายไปเป็นข่าวสารข้อมูล ขณะที่รูปแบบไม่เปลี่ยนแปลงเป็นร้อยกรองดั้งเดิม แต่การเปลี่ยนความนิยมจากทั้งเรื่องจักรววงศ์ฯ และลำตัด ไปเป็นนวนิยายนั้น เป็นการเปลี่ยนในด้านรูปแบบจากร้อยกรองสู่ร้อยแก้ว โดยที่เนื้อหาอาจไม่เปลี่ยนก็ได้ ซึ่งหากย้อนวิวัฒนาการจากไปถึงช่วงอยุธยาตอนปลายจะพบว่า ไม่มีงานร้อยแก้วความเรียง คงมีแต่ร้อยแก้วมีสัมผัส เช่น ร่าย

¹¹³ ยูริชเชียว, เกิดจากอดีต, หน้า 206.

ร้อยแก้วความเรียงเพื่อใช้บรรยายเรื่อง เป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์¹¹⁴ โดยเริ่มจากงานแปลอย่างสามก๊ก ไซ่อ้น ราชาริราช จนเมื่อมีการพิมพ์เข้ามา หมอบรัดเลย์ และบรรดามิชชันนารีได้นำภาษาร้อยแก้วความเรียงอย่างในสามก๊ก มาใช้แปลคัมภีร์ทางคริสต์ศาสนาเพื่อพิมพ์แจก และยังนำไปใช้ในงานเขียนงานแปลต่างๆ จนเป็นที่นิยมถือเป็นต้นกำเนิดอันหนึ่งของภาษาร้อยแก้วในปัจจุบัน

ในขณะที่หมอบรัดเลย์จะเด่นในเรื่องการตลาด สามารถจับความนิยมของชาวบ้านได้ดีกว่า หมอบรัดเลย์ โดยไปเน้นการพิมพ์งานร้อยกรองประเภทนิทานจักรๆวงค์ๆ เพื่อจำหน่ายแทน โดยใช้รูปเล่มในลักษณะหนังสือปกอ่อนแบบหนึ่ง ทำเป็นเล่มเล็กๆ บางๆ พิมพ์ขายในราคาไม่แพงมาก พอซื้อหากันได้โดยเน้นเรื่องที่ได้รับคามนิยมอย่างพระอภัยมณี และงานร้อยกรองประเภทอื่นๆ อันเป็นต้นกำเนิดของหนังสือราคาถูกในแนว "หนังสือวัดเกาะ" ที่รู้จักกันดีในเวลาต่อมา

งานร้อยแก้วส่วนใหญ่ที่รู้จักมักเป็นงานประเภทให้ความรู้ ซึ่งอาจเรียกรวมว่า เรื่องแนวสารคดี (non-fiction) ที่พบโดยมาจะเป็นนิยายสาร หรือหนังสือพิมพ์ แต่วารสารหรือหนังสือพิมพ์จำนวนมากที่ออกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ก็มีเรื่องร้อยแก้วบันเทิงคดี (fiction) แทรกอยู่ด้วยเสมอ จนที่สุดก็มีหนังสือรวมงานบันเทิงคดีปรากฏเป็นนิตยสารออกมาอย่างน้อยก็ตั้งแต่รัชกาลที่ 6

กล่าวได้ว่าพัฒนาการของบันเทิงคดีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองคู่ขนานกันมาโดยตลอด โดยมีกำเนิดจากบรรดามิชชันนารีต่างประเทศ

ดูเหมือนว่าชนชั้นสูงจะเสพรับงานทั้งสองแบบ คือ ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ส่วนจะชอบหรือไม่เป็นอีกประเด็นหนึ่ง ซึ่งแน่นอนว่ามีทั้งสองกลุ่ม การที่คนชั้นสูงบางส่วนออกมาเขียนวิพากษ์วิจารณ์งานร้อยกรองในแนวทางนี้ เป็นเพียงกลุ่มหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกมา แต่มิใช่คนชั้นสูงทั้งหมดโดยเฉพาะในกลุ่มผู้หญิง ในขณะที่ ชาวบ้านเสพงานร้อยกรองโดยส่วนใหญ่ ซึ่งส่วนมากจะผ่านการแสดงมหรสพต่างๆ เนื่องจากส่วนใหญ่ไม่รู้หนังสือ อาจมีจำนวนหนึ่งที่มีเงินพอจะซื้อหาและรู้หนังสือบ้าง แต่ไม่มากนัก งานร้อยแก้วหากจะนำมาให้ชาวบ้านเสพต้องนำมาแปลงเป็นร้อยกรองแสดงในมหรสพ ซึ่งก็มีไม่มากส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องสามก๊กกับราชาริราช เช่นตอนพระยาน้อย

¹¹⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 98-99. เป็นที่สังเกตว่า คำอธิบายของนิธิในที่นี้ไม่รวมงานอย่าง พงศาวดาร บันทึกปุมโหระ ฎหมายและประกาศต่างๆ ซึ่งเขียนเป็นร้อยแก้ว

ชมตลาด ไม่ปรากฏว่ามีการนำเรื่องแปลจากตะวันตกมาแปลเล่น เป็นมหรสพสำหรับชาวบ้านดู ที่พบมักแปลเป็นละครสำหรับคนชั้นสูงส่วนใหญ่โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา

อาจทำให้สรุปได้ว่า หนังสือกลอนลำตัด (และเรื่องในแนวเดียวกันนี้ อย่างนิราศเหตุการณ์ และ แหล่งเทศน์เรื่องข่าว) เป็นแนวเรื่องอยู่กึ่งกลางประสมประสานระหว่างจักรววงศ์ กับนวนิยาย และหนังสือพิมพ์ เป็นบันเทิงคดีที่มีสาระ หรือสารคดีแบบของชาวบ้านๆ ที่ได้อิทธิพลของหนังสือพิมพ์ หรือเป็นความพยายามของคนในโลกมุขปาฐะที่ต้องการเสิร์ฟข้อมูลข่าวสารในรูปแบบที่ตนเองสามารถทำความเข้าใจได้

ทั้งนี้เนื่องจาก ความนิยมในกลอนลำตัดซึ่งมีมากเป็นอย่างยิ่งนี้เอง ที่มาแย่งฐานผู้อ่านกลุ่มเดียวกัน และอาจรวมถึงผู้อ่านในกลุ่มอื่นที่ไม่ได้สนใจหนังสือกลอนอยู่แต่เดิม แต่สนใจลำตัด หรือสนใจเรื่องข่าว ทำให้ “หนังสือวัดเกาะ” ในแนวนี้เฟื่องฟูกว่าเรื่องจักรววงศ์ แต่เดิม ประกอบกับการเกิดขึ้นของ นวนิยาย ในระยะแรกที่แบ่งฐานลูกค้าคนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ที่รับการศึกษาในโรงเรียนไป จึงทำให้เรื่องจักรววงศ์ ต้องมีการปรับตัวเพื่อให้สามารถขายได้โดยที่มีคู่แข่งใหม่ๆ เกิดขึ้น

แต่ยังมีข้อสังเกตบางประการแม้จะมีการนำเนื้อหาแบบข่าวสารมาใส่ในรูปแบบของร้อยกรองแบบเพลงอย่างลำตัด¹¹⁵ แล้วก็ตาม ก็ยังสามารถพบเห็นลักษณะที่มีความใกล้เคียงกับแนวคิดในเรื่องจักรววงศ์ แบบเดิมอยู่ในเนื้อหาของกลอนลำตัดเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการใช้เวทมนตร์คาถา แนวคิดในการรักษาขนบประเพณีเดิมในโลกของพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นช่วงรอยต่อระหว่างสิ่งเก่าที่กำลังเลือนหายไป กับสิ่งใหม่ที่กำลังเข้ามา ดูได้จากคำสัมภาษณ์ที่เอนก นาวิกมูล ถามลูกสาวเจ้าของโรงพิมพ์วัดเกาะ จะพบว่าในตอนท้ายที่งานร้อยแก้วย่านนวนิยายเข้ามา “หนังสือวัดเกาะ” ขายแทบไม่ได้เลยในกรุงเทพฯ (เนื่องจากคนส่วนใหญ่เรียนในระบบโรงเรียนจึงนิยมเรื่องอ่านเล่นร้อยแก้วมากกว่า) เมื่อพยายามปรับตัวโดยการเปลี่ยนไปพิมพ์เรื่องร้อยแก้วบ้างก็ไม่เป็นที่ยอมรับของลูกค้าในชนบทต่างจังหวัดที่เป็นลูกค้ากลุ่มใหญ่จนต้องกลับมาพิมพ์เองร้อยกรองในแบบเดิม¹¹⁶ (นั่นคือไม่ได้ลูกค้าใหม่ๆเพิ่ม ลูกค้ากลุ่มเดิมยังคงมีอยู่ในจำนวนมากและยังมีกำลังซื้อ แต่จะค่อยๆร่วงโรยไปตามอายุขัย)

¹¹⁵ อาจมีในประเภทคำประพันธ์แบบอื่นๆ บ้าง เช่น แหล่งหรือแหล่งเทศน์ ซึ่งเน้นไปที่งานบุญมากกว่า และไม่เป็นที่นิยมเท่าแต่ก่อนเนื่องจากนี้ไม่พบ

¹¹⁶ เอนก นาวิกมูล, ตำนานห้างร้านสยาม, หน้า 35.

น่าเสียดายที่ไม่มีตัวเลขทางสถิติใดใด เกี่ยวกับการลดจำนวนลงของ เรื่องหรือจำนวนพิมพ์ของ "หนังสือวัดเกาะ" นอกจากคำบอกเล่าของผู้คนร่วมสมัยได้บันทึกไว้ ซึ่งน่าเชื่อว่าเป็นประสบการณ์ตรงที่พบเห็นมาจริง เมื่อพิจารณาภูมิหลังของทั้ง ส่ง เทภาษิต เสาว์ บุญเสนอ ยศ วัชรเสถียร และคุณสุดจิตต์ ละมุลทรัพย์ (ลูกสาวนายสินเจ้าของโรงพิมพ์วัดเกาะ) ล้วนแล้วแต่ใช้ชีวิตในวัยหนุ่มสาวในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น จึงเชื่อได้ว่าระยะเวลาราวทศวรรษที่ 2470 ในกรุงเทพฯ ความนิยมต่อ "หนังสือวัดเกาะ" ลดลงจนเห็นได้ชัด

ความนิยมที่ลดลงของ "หนังสือวัดเกาะ" ซึ่งเป็นสิ่งที่คนร่วมสมัยมองเห็นและรู้สึกกันทั่วไปนั้น แต่กระบวนการที่นำไปสู่การหายไปของหนังสือในเวลานั้นนั้นเป็นสิ่งที่กินเวลายาวนาน ทั้งนี้เนื่องจากในชนบทท้องถิ่นอันไกลจากกรุงเทพฯ ความนิยมในหนังสือแนวดังกล่าวยังมีอยู่ เราจึงยังพบเห็น "หนังสือวัดเกาะ" ตีพิมพ์อยู่แม้จะล่วงเลย พ.ศ. 2500 ลงมาแล้วก็ตาม

จากงานวิจัยของ วินัย สุขไส ในเรื่องสภาพเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา ผ่าน "หนังสือวัดเกาะ" ในภาคใต้พบว่า มีการพิมพ์หนังสือกลอนหนังสือซึ่งสามารถใช้สำหรับเล่นหรืออ่านโดยโรงพิมพ์สมบูรณ์ไอสด ซึ่งเป็นโรงพิมพ์ท้องถิ่นในจังหวัดสงขลา พิมพ์หนังสือในรูปแบบเดียวกันกับ "หนังสือวัดเกาะ" ในภาคกลาง และยังเป็นที่ยุ้จักและเรียกกันในชื่อ "หนังสือวัดเกาะ" เช่นเดียวกัน ความนิยม "หนังสือวัดเกาะ" ในภาคใต้สัมพันธ์อย่างมากกับมหรสพอย่าง หนังสือตลก โรงพิมพ์แห่งนี้เริ่มในปี พ.ศ. 2472 ก่อนที่จะเลิกกิจการในปี พ.ศ. 2503 โดยก่อนที่จะเริ่มพิมพ์นั้นได้เคยรับหนังสือมาจากโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญที่กรุงเทพฯ มาจำหน่ายอยู่ก่อนแล้ว และแม้ขณะที่ยังดำเนินกิจการก็ยังมีมารับหนังสือหรือสิ่งพิมพ์อื่นๆ อย่างปฏิทินมาจำหน่ายด้วย หรือกระทั่งเมื่อเลิกกิจการไปนั้นยังมีการส่งเรื่องไปให้โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญพิมพ์ในชื่อของตนแล้วส่งกลับมาจำหน่ายก็ยังมี¹⁷ อันแสดงถึงความสัมพันธ์ที่ดีของโรงพิมพ์ทั้งสองแห่งนี้

ข้อมูลนี้น่าจะเป็นตัวอย่างซึ่งคล้ายกับเป็นภาพจำลองของเหตุการณ์ในกรุงเทพฯ เพราะเมื่อการศึกษาและความเจริญแบบสมัยใหม่แพร่ไปถึง "หนังสือวัดเกาะ" ก็กลายเป็นของทันสมัยไปเช่นเดียวกับในกรุงเทพฯ ซึ่งปีที่เริ่มต้นของระยะเวลาทางใต้นั้นดูสอดคล้องกันดีกับข้อมูลทางกรุงเทพฯ และภาคกลาง นั่นจึงเป็นเหตุผลที่ทำให้ยังพบเห็น "หนังสือวัดเกาะ" มีการตีพิมพ์อยู่ในช่วงก่อน 2510 ขึ้นไป อย่างไรก็ตามกระบวนการสลายตัวอย่างซ้ำๆ ของความนิยมใน "หนังสือวัดเกาะ" นี้ อยู่ในช่วง พ.ศ. 2475 ลงมา ซึ่งสัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของนวนิยายในสังคมไทย เนื่องจากเห็นได้

¹⁷ ดูรายละเอียดในบทที่ 3 ของ วินัย สุขไส, "วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ. 2472-2503)".

ชัดว่ากลุ่มชนชั้นนำรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศก็มีได้มีความชื่นชอบเรื่องในแนว "หนังสือวัดเกาะ" เช่นเดียวกับกลุ่มคนชั้นนำเดิม ประกอบกับการส่งเสริมการศึกษาที่มุ่งเน้นการเรียนรู้พื้นฐานของการอ่าน เก็บความรู้จากหนังสือซึ่งต้องการความเงียบและสมาธิที่จดจ่อ ระหว่างหนังสือกับผู้อ่าน ทำให้ลักษณะการอ่านในใจแบบนี้เข้าแทนที่การอ่านแบบร้องขับให้ได้ยินด้วยหูในแบบเดิมในที่สุด

อย่างไรก็ตามลักษณะของความเป็นเรื่อง ประโลมโลกย์ ของ "หนังสือวัดเกาะ" ก็มีได้หายไป หากแต่มีการปรับเปลี่ยน แปลงรูป หรือซ่อนเร้น และยังทำงานข้ามสื่ออยู่ในสิ่งต่างๆ แม้ในปัจจุบัน ละครและการ์ตูนอนิเมชันในสื่อโทรทัศน์ หรือในหนังสือการ์ตูน ลักษณะการตบตีด่าทอของนางอิจนาในละครหลังข่าว อันเป็นส่วนหนึ่งของละครแบบที่เรียกกันว่า "ละครน้ำเน่า" ความจำเป็นของการที่พระนางของเรื่องต้องหน้าตาดี และลักษณะของหนังสือตลาดที่ขายตามป้ายรถเมล์ ทั้งหมดนี้เป็นสิ่งที่เคยปรากฏใน "หนังสือวัดเกาะ" มาแล้วทั้งสิ้น